

LOHMAN-ORGEL STEDUM

OPINIE NOTITIE

BETREFFENDE DE RESTAURATIE VAN HET

LOHMAN-ORGEL IN DE

BARTHOLOMEÛSKERK

door

STEF TUINSTRA

Augustus 2025

OPINIE NOTITIE en RESTAURATIE PLANMODELLEN

betreffende het Lohman-orgel in de

BARTHOLOMEÛSKERK

Hoofdstraat 1

te STEDUM

in de

gemeente EEMSDelta

Monumentnummer 34504

RCE Orgelnummer 1398

Persoonlijk werknummer R-S3-0086

21 augustus 2025

Oprichtgevers:

Hervormde Gemeente Stedum-Lellens-Wittewierum-Ten Post

Secr. Kerkrentmeesters:

Dhr. G.K. Kruidhof

Hoofdstraat 23

9921 PA STEDUM

Tel.: (0596) 551075 / (06) 52102771

e-mail: g.kruidhof1@kpnplanet.nl

Website: www.hervormdstedum.nl

Stichting Vrienden van de Bartholomeüskerk Stedum

Secr. Dhr. Y.J. Nienhuis

Mudaheerd 13

9737 SW Groningen

Tel.: 06-26908841

e-mail: y.j.nienhuis@gmail.com

[website: www.bartholomeuskerkstedum.nl](http://www.bartholomeuskerkstedum.nl)

Adviseur:

A.S. Tuinstra

De Lijnbaan 29

9781 LJ BEDUM

tel.: (050) 5490337

mobiel: (06) 53523779

www.nnoa.nl

Foto Jan Meijer

OPINIE PLANNOTITIE

LOHMAN-ORGEL IN DE BARTHOLOMEÛSKERK TE STEDUM

INHOUDSOPGAVE

	Pag.
1. Verantwoording	5
2. Wegingscriteria	5
3. Historisch overzicht	6
4. De plannen kort samengevat	12
5. Samenvatting verantwoording planmodellen	13
a. Plan A	13
b. Plan B	13
c. Plan C	14
d. Plan D	14
e. Plan E	15
6. Uitgebreidere verantwoording	16
a. Plan A	16
b. Plan B	16
c. Plan C	17
d. Plan D	18
e. Plan E	19
7. De planonderdelen materiaal-inhoudelijk toegelicht	20
a. Plan A	20
b. Plan B	21
c. Plan C	21
d. Plan D	21
e. Plan E	22
8. De planonderdelen in detail toegelicht n.a.v. de wegingscriteria	22
a. Plan A	22
b. Plan B	29
c. Plan C	29
d. Plan D	30
e. Plan E	31
9. Financiering – projecttabellen	32
a. Plan A	32
b. Plan B	32
c. Plan C	32
d. Plan D	33
e. Plan E	33
10. Financiering – toelichting op de projecttabellen	33
11. Bijlagen	35
1. Beschrijving in de Encyclopedie van het Nationaal Instituut voor de Orgelkunst (NivO), deel 4, pag. 68-70 met o.a. een kunsthistorische beschrijving van de orgelkast	35
2. Digitale fotobijlage over de jaren 2013-2024	

OPINIE NOTITIE

RESTAURATIE LOHMAN-ORGEL BARTHOLOMEÛSKERK STEDUM

1. Verantwoording

De aanleiding tot het schrijven van deze opinie notitie is de mogelijkheid om de aanstaande restauratie van het Lohman-orgel in de monumentale Bartholomeïskerk op verschillende manieren te benaderen. Het leek me goed om dit in de vorm te doen van een model, geïnspireerd op het ‘Socratisch Dialoog’ van de RCE, een van tijd tot tijd terugkerende bijeenkomst aldaar over restauratiefilosofie.

Voors en tegens van restauratiebeslissingen, waarbij m.i. te vaak op louter emotionele basis beslissingen worden genomen, spelen telkens opnieuw een rol, beslissingen die vooral gebaseerd zijn op het ‘hier en nu’. Onze tijd is zodoende bepalend voor keuzes die moeten worden gemaakt voor de toekomst, waarbij het begrip ‘historisch gegroeid’ (lees: het tot hier en nu ontstane en bewerkte monument moet zo blijven, of het nu wel of niet is aangetast in de monumentale waarden) steeds opnieuw als kapstok wordt gebruikt. Feitelijk wordt daarmee echter de voortgaande historie op slot gezet, alsof wij in onze tijd monumenten bij restauraties alleen maar slechter en minder authentiek maken. Toch is dat m.i. een te eenzijdige en daardoor te oppervlakkige benadering en dient het belang van de feitelijke werkelijkheid van vele markante (bouw)momenten in de geschiedenis ook meegewogen te worden bij de te nemen beslissingen. Is een monument wel of geen goed gedaan en wie mag dat nu bepalen? Een van de gevolgen is bijvoorbeeld hoeveel onderzoek uiteindelijk gewenst is als men bij voorbaat toch slechts een bestaande situatie wil herstellen en als zodanig in stand wil houden. Terwijl juist zoveel mogelijk onderzoek bepalend kan en zou moeten zijn voor de keuzes die gemaakt moeten worden.

In het geval van dit belangwekkende orgel is er veel onderzoek gedaan en dit geeft derhalve een dermate betrouwbaar beeld van de geschiedenis, dat het instrument succesvol naar de oude toestand van 1791 terug gerestaureerd kan worden.

Er zijn echter ook andere belangen die een rol spelen. Of het ideale plan zoals het kerkbestuur (hierna ‘eigenaar’) en de Stichting Vrienden Bartholomeïskerk Stedum (hierna ‘SVBS’) zich dat voorstellen daadwerkelijk gerealiseerd kan worden, zal afhangen van de plandiscussie daarover met de burgerlijke overheden: Gemeente, Provincie en Rijk. Voor dat overleg is deze notitie geschreven.

Het kan niet anders dan dat deze notitie geschreven is vanuit het perspectief van de eigenaar en de SVBS en deze is in die zin eenzijdig. Deze benadering is bewust niet uit de weg gegaan, zodat bij de discussie met de participerende partijen andere visies kunnen worden ingebracht, om zo vrijblijvend voors en tegens tegen elkaar af te wegen zonder de juridische druk van een vergunningsprocedure.

Het kan ook niet anders dan dat in deze notitie op allerlei problematiek gedetailleerd moet worden ingegaan omdat ze van zo complexe aard is. Dat is de reden van de aanzienlijke omvang van deze notitie. De casus wordt beschreven van beknopt tot uitgebreid om op die manier rekening te houden met verschillende kennisniveaus.

Hieronder volgt eerst een poging om allerlei aspecten bij het restaureren van klinkende monumenten te benoemen. In hoofdstuk 8 op pag. 22 worden de plannen uitgebreid aan deze wegingscriteria getoetst en beargumenteerd. In de hoofdstukken daarvoor wordt de visie van zowel de eigenaar als de SVBS weergegeven zonder noemenswaardige discussie.

2. Wegingscriteria

1. Kernpunt is de weging van het historisch-culturele belang van dit klinkende monument. Wat zijn de monumentale waarden ervan en hoe belangrijk vinden we het in onze tijd dat dit orgel al dan niet zijn oorspronkelijke waarden terugkrijgt. Hieruit komen de navolgende overwegingen naar voren.
2. Weging in brede zin van dat belang in relatie tot de kerk waarin het orgel staat.
3. Hoe worden ‘historisch gegroeid’ en ‘historisch vergroeid’ tegen elkaar afgewogen en wanneer is er sprake van het laatste, een bevinding die immers bepalend kan zijn voor een restauratieplan.

Daaruit volgt: weging in het bijzonder van het belang van de geschiedenis van de restauraties van kerk en orgel en de invloed ervan op de monumentale waarden van beide.

De gangbare visie in onze tijd is dat ‘historisch gegroeid’ per definitie het uitgangspunt dient te zijn van (kerk- en orgel)restauraties en dat een reconstructie in het algemeen gezien niet aan de orde kan zijn, omdat reconstructies in beginsel als eigentijdse fantasie beoordeeld worden, reden waarom de RCE deze ook niet wil subsidiëren. Hoe verhoudt deze generieke stelregel zich tot de hoedanigheid en architectonische en artistieke kwaliteit en gedane ingrepen aan kerk en orgel? Kan en mag dit bij beiden van geval tot geval verschillend beoordeeld worden, bv. vanuit het begrip ‘voortschrijdend inzicht’? En in hoeverre speelt intensief historisch onderzoek hierin een ondersteunende en wellicht daardoor een beslissend sturende rol?

4. Wat zijn in Stedum in detail de gevolgen van de restauraties van het orgel in het verleden: hebben ze het klinkende monument wel of geen goed gedaan en waarom?
5. Een veel gehoorde visie is dat de kleurstelling van zowel orgel als kerkinterieur dezelfde dient te zijn. In Stedum is dat sinds 1939 inderdaad het geval, nl. (geloofd) naturel eiken. In Europa heeft het merendeel van de monumentale orgels echter een afwijkende kleur en staan ze in zekere zin als ‘los’ object in de ruimte en wordt dit niet als een bezwaar of tekortkoming gevoeld. Sterker nog, bij recente orgelrestauraties, o.a. in de provincie Groningen, is dat principe losgelaten en heeft een orgel nu een volledig afwijkende kleur, hetgeen evenzeer als positief beoordeeld wordt. Hoe en wanneer is deze visie tot stand gekomen en waarom dient deze regel ook in het geval van Stedum al dan niet als zwaarwegend te gelden?
6. Hoe weegt men het historische belang indien dat wordt gekoppeld aan het gebruik en de exploitatie van het orgel in onze tijd? Bv. hoe belangrijk is het indien het orgel al dan niet een rol van betekenis heeft gespeeld in de Groningse orgelcultuur van de laatste 80 jaar, kennelijk omdat het instrument genoeg overtuigt of dat juist niet doet.
7. Spelen daarbij al dan niet relatief unieke historisch anekdotische gebeurtenissen een rol bij de weging van het belang van het instrument in onze tijd en in de toekomst? Dergelijke overwegingen zijn per definitie subjectief omdat ze in de ene stijlperiode anders worden beleefd dan in de andere. Is het ondanks dat gegeven dan toch waardevol dit mee te wegen?
8. Heeft overheids subsidiëring het volle effect en rendement indien het de bedoeling is dat het orgel blijft zoals het nu is of is dat niet het geval? En daarmee komt in relatie tot punt 6 de vraag boven in hoeverre de exploitatie van het orgel in de nabije en verdere toekomst een rol speelt bij de beslissing welk restauratieplan de functionaliteit van het orgel, en daarmee ook van de kerk, het meest positief bevordert.
9. In hoeverre mag in relatie tot punt 8 de verhouding kosten-baten m.b.t. de subsidiëring bepalend zijn voor de afweging van planvoorkeur. Indien er een verschil is tussen de totaalkosten van een plan dat de gunstigste monumentale waarden oplevert (hogere kosten) of een plan waarbij dat niet zo is, is dan per definitie toch het goedkoopste plan doorslaggevend voor de hoogte van overheidssubsidie?
10. Het Rijk remt momenteel de grote (orgel)projecten enigszins af vanwege te weinig jaarlijks budget. Het is een structureel terugkerend probleem van de rijksoverheid. Grote (orgel)projecten hebben in de afgelopen jaren nogal wat geld gekost ten koste van de kleinere en dat wil men corrigeren door te bezuinigen op al te ambitieuze plannen om zodoende zoveel mogelijk instandhoudingsprojecten te kunnen helpen. Op zich een beleid waar wat voor te zeggen valt. Geldt dit nu echter ook voor Groningen en een project als dit, of mag de provincie Groningen het grote budget dat zij momenteel ter beschikking heeft vanwege aardbevingsherstel en Nij Begun ook ter beschikking stellen aan projecten waarbij blijkt dat zij de verdere opwaardering van het Groningse culturele erfgoed bevorderen en er aangetoond kan worden dat de exploitatie zoals bij punt 8 genoemd in de meest brede zin gestalte kan krijgen?

3. Historisch overzicht

De periode vóór Lohman

Het orgel in de Bartholomeüskerk van Stedum is een bijzonder instrument en heeft een boeiende historie. Ook de relatie tussen de bewoners van de borg Nittersum en de kerk is eeuwenlang zeer hecht geweest, getuige de vele overblijfselen van bouwkundig werk in de kerk: vlag, rouwborden, graftombe etc.. Een andere uiting daarvan is de aanwezigheid van de adelaar op de kerktoeren en op het orgel. De adelaar was hét symbool van Nittersum (zie ook verderop). Er is gelukkig een groot deel van het kerkarchief bewaard gebleven, met name ook over het orgel. Ook zijn er een groot aantal losse publicaties verschenen, zowel in de latere 19de eeuw als vele in de 20e eeuw. Mede hierdoor kan een tamelijk betrouwbaar beeld van de historie en de hoedanigheid van zowel de kerk als het orgel gegeven worden. We zijn zelfs in de gelukkige omstandigheid dat Lohman in 1792 een uitgebreid werkverslag heeft gemaakt van zijn werk in Stedum, waarin belangrijke details worden vermeld.

Het orgelbalkon tegen de westwand van de kerk is veel ouder dan het orgel zelf. Het kan zelfs nog 15^e- of vroeg 16de eeuwse delen bevatten. Volgens het kerkarchief werd in 1668 een nieuwe ‘orgel buininge’ gemaakt, waarin die oudere delen mogelijk verwerkt zijn. Dit is in hetzelfde jaar als de aanleg van de nieuwe kerkvloer. Deze ligt +/- een halve meter hoger dan de oude middeleeuwse vloer.

In 1680 werd op kosten van collator Johan Clant, zoon van de beroemde Adriaan Clant, waarvoor door niemand minder dan Rombout Verhulst in 1672 de graffombe in de kerk is gemaakt met een onderbouw door Philip Vingboons, een verbouwing uitgevoerd van het ook toen dus al heel oude orgel. Het was het sluitstuk van de door Clant bekostigde algehele vernieuwing van het kerkinterieur. Aangezien het nieuwe orgel in opdracht van Johan Clant pas in 1680 voltooid is, zal het toenmalige orgel in de tussentijd wellicht opgeslagen hebben gelegen.

De borstwering en het zich daarin bevindende ornamentenbord dateert zeer waarschijnlijk van 1714 (“voor nieuw hout an’t orgel”) en draagt de kenmerken van de toenmalige Groningse stadsbouwmeester Allart Meijer en beeldsnijder Jan de Rijk. Zij beiden werkten o.a. nauw samen met een van de beroemdste orgelmakers aller tijden, Arp Schnitger. Of het houtwerk gepaard ging met onderhoudswerk door Schnitger kan niet worden vastgesteld, maar lijkt wel waarschijnlijk.

In 1726 repareerde Matthias Amoor het orgel. Schnitgers gezellen waren toen uit Groningen vertrokken en Schnitgers opvolger Albertus Anthoni Hinsz kwam pas in 1728 naar Groningen. De Groningse Martini-organist Petrus Havingha keurde het werk, hetgeen het belang van Amoor's werk onderstreept.

Hinsz restaureerde in 1735 het instrument uitgebreid en voerde kleinere reparaties uit in 1744, 1761 en 1766. De borstwering met middenpaneel, als geheel dus waarschijnlijk daterend van 1714, heeft in combinatie met het oude orgel vóór Lohman het beeld aan de westwand van de kerk 77 jaar bepaald. Op dit middenpaneel zijn Hercules met de knots en Minerva afgebeeld. De wapens van de familie Everhart Frederik Baron van Lintelo (1681-1761) en zijn echtgenote Petronella Lewe (1684-1761), een kleindochter van Johan Clant, die toen borgheer en -vrouw van Nittersum waren, zullen daarop wellicht aanwezig zijn geweest. Van Lintelo en zijn vrouw huwden in 1704 en woonden zeer waarschijnlijk vanaf dat jaar samen op de borg tot aan 1761, toen beiden in dat jaar stierven. Ze zijn dus heel oud geworden. Er is geen enkel spoor van de aanwezigheid van een Rugpositief als derde klavier op de plek van het wapenbord en bovendien benoemt Lohman in 1788 het bestaande schot als zodanig.

Het Lohmanorgel, de toedracht en de relatie met Gerlacius en organist Wiardi

Het orgel zoals het er nu staat is in 1787-92 gemaakt door Dirck (later Dirk) Lohman (1731-1814) op instigatie en in persoonlijke opdracht van de toenmalige borgheer en Unicus Collator van de borg Nittersum, Tjaart Adriaan Gerlacius (1753-1817) en zijn echtgenote Taeteke Helena Henderica Gockinga (1755-1814). Over Gerlacius is relatief veel bekend en zijn er nogal wat publicaties aan hem gewijd. Sommige zijn op internet te vinden.

Na 35 jaar orgelmaker te zijn geweest in het Duitse Oost-Friesland kwam Lohman vanuit Emden met zijn gezin naar de provincie Groningen om zijn carrière hier voort te zetten. Daarvóór (1786-1789) had hij ten zuiden van Groningen al enkele orgels gerepareerd, respectievelijk in Eelde, Midwolde, Zuidlaren en Anloo. Tijdens het werk in Stedum moet de familie Lohman vanuit Emden naar Groningen zijn verhuisd, getuige een advertentie in zowel de Ommelander als de Groninger Courant van 3 januari 1792 dat zij zich als orgelmakers in de stad presenteren en woonachtig waren in een bovenverdieping in de ‘Swaanestraat’ (Zwanestraat, een zijstraat van de Grote Markt).

Er zijn van deze nieuwbouw geen rekeningen in het archief te vinden, terwijl deze van de overige kosten voor het gebouw in die periode wel aanwezig zijn. T.A. Gerlacius leende nogal eens geld uit de kerkenkas om dat later met rente terug te betalen, maar hij heeft het orgel, op de beeldsnijder na, kennelijk toch zelf ‘als ‘Kerkvoogd’ betaald omdat hij mede namens het kerkbestuur de contracten met Lohman afsloot en er geen rekeningen van Lohman aanwezig zijn. Toen Lohman in 1788 zijn tweede bestek indiende zei Gerlacius hem dat dat wel akkoord was, maar daagde hij Lohman er wel toe uit om goed werk te leveren en dat hij daarom nadien een werkverslag wilde zien. Gerlacius vertoefde in die tijd veel in Den Haag voor politieke zaken en had daardoor te weinig tijd voor tussentijds toezicht. Het verslag kwam in november 1792, toen het werk klaar was.

Niet de bekende Groningse keurmeesters als Lustig, Tammen of Nieborgh, maar de in Groningen verder onbekende schoolmeester-organist Johannes Wiardi (1740-1817) trad op als adviseur bij de bouw en de grote ombouw door Lohman. Het orgel werd gekeurd door de eigen Stedumse organist Wiardi, waarna de laatste termijn werd uitbetaald. In 1778 trouwde Gerlacius met zijn Taeteke, terwijl in hetzelfde jaar Wiardi als schoolmeester-organist benoemd werd. Wiardi's klaarblijkelijk goede relatie met Gerlacius zal mede bepalend zijn geweest voor het feit dat Lohman de opdracht kreeg. Wetende dat Gerlacius vrij veel kerkelijke projecten gefinancierd heeft voor het goede doel, o.a. de kerkbouw van Solwerd in 1783, zal zeker

meegholpen hebben. Van Gerlacijs is overigens wel bekend dat hij vaker conflicten met de kerk had en geleend geld slechts mondjesmaat terugbetaalde, dit als gevolg van zijn steeds kleiner wordende vermogen vanwege de politieke ontwikkelingen in de Franse tijd. In hoeverre de schenking van het orgel dan een sigaar uit eigen doos was zullen we nooit weten.

Wiardi was afkomstig uit Groningen en werd dus in 1778 organist in Stedum. Hij trouwde een jaar later op 49-jarige leeftijd in Stedum met Willemijntje Brandenburg. In 1788 was Wiardi 48 jaar en Gerlacijs veel jonger, namelijk 35. Door de samenwerking van beiden ontstond een geheel nieuwe situatie in de Groninger orgelgeschiedenis, waarbij Lohmans naam in dit gebied definitief gevestigd werd. Lohman zal er dan ook alles aan gedaan hebben om het orgel tot een succes te maken. De bouwoffertes en -verslagen getuigen dan ook van deze ambitie. Opmerkelijk is bovendien dat het orgel, waarschijnlijk op Wiardi's wens, in kamertoon werd gestemd, voor die tijd al enigszins ouderwets. Schnitger en Freytag gaven hun orgels allemaal netto koortoon mee (ca. ¼ toon boven normaal) en de kamertoon was in dit gebied duidelijk op haar retour. Lohman heeft deze toonhoogte nadien dan ook nergens meer toegepast. Dit soort aanwijzingen doen daarom het vermoeden rijzen dat er door toedoen van Wiardi contact met Lohman is gelegd in plaats van de destijds logische keuze om Freytag het orgel te laten maken. Was er onmin, rivaliteit of een diepgaand meningsverschil over klank en toonhoogte tussen hen? We kunnen slechts gissen.

Het op papier gedrukte opschrift over Gerlacijs' rol in die tijd is nog in de hoofdwerkwindlade aanwezig. Het feit dat hij zijn naam op diverse manieren op het orgel heeft achtergelaten, tot zelfs in de windladen aan toe, die alleen door insiders als orgelmakers en organisten kan worden waargenomen, getuigt van de nog klassieke feodale cultuur die de vurig Prinsgezinde Gerlacijs aanhing en dat hij daarom ook niets van het patriottisme van zijn tijd moest hebben. Ook de vlag of oranjevaandel, hangend in de kerk, met daarop afgebeeld het wapen van stadhouder Willem de Vijfde, het wapen van Gerlacijs zelf en het dorpswapen van Stedum past in deze overtuiging. Ook de predikant waarmee Gerlacijs als 'unicus collator' mee samenwerkte, Arnoldus Oudeman, was wars van nieuwlichterij.

De adelaar

Nog een duidelijk teken van de invloed van de borgbewoners van Nittersum is de grote adelaar op de middentoren. Het Groninger orgelbezit en de geschiedenis ervan overziende is dit het eerste orgel in de provincie uit de 17de en 18de eeuw dat bekroond werd met een adelaar. Ongeveer 50 jaar later zou Petrus van Oeckelen dat fenomeen hebben overgenomen: verscheidene van zijn orgels zijn voorzien van één of meer adelaars, met schildersgoud verguld. Op het Stedumer orgel houdt de adelaar een ovaal wapenschild in zijn bek met een vergulde mannenfiguur met geheven zwaard. Het kan (daarom?) zelfs zijn dat de Stedumer adelaar ouder is dan 1790 en wellicht reeds vanaf 1680 op het voormalige orgel gestaan heeft. Dendrochronologisch onderzoek zal dat kunnen uitwijzen. Of de adelaar verguld is geweest, zal een ERM-kleurhistorisch onderzoek duidelijk kunnen maken.

De wereldlijke symboliek van de adelaar omvat expansie, kracht, een hoger perspectief, loyaliteit, overwinning, macht, een vooruitziende blik, visie en manifestatie. Het dominante element van lucht vestigt de aandacht op mentale bezigheden, inspiratie, dromen en spirituele aspiraties. De vergulde mannenfiguur midden voor de adelaar, die als het ware door diens vleugels beschermd wordt, duidt erop dat deze karakteristieken goed passen bij het levensgevoel van Gerlacijs.

De spirituele kant van de adelaar is ook veelzijdig en staat voor moed, kracht en schepping. De adelaar wordt beschouwd als een heilige vogel, vereerd vanwege zijn grote spirituele aanwezigheid. Men dacht dat hij de boodschapper was van visioenen en dromen, en zijn veren en botten werden gebruikt bij religieuze ceremonies. Er werd ook gezegd dat de vogel evenwicht en harmonie zou brengen. De adelaar is ook een symbool dat in het christendom en in de bijbel is verschenen, aangezien het betrekking heeft op Christus, gezien als de goddelijke koning. De symbolische verwijzing naar een adelaar als leider van geloof, moed, passie en spirituele inspiratie werd toegepast op Christus en christelijke leiders. Het gezichtsvermogen van de adelaar is gebruikt als een metafoor voor Gods alomtegenwoordige natuur, wetende dat alles was, is en zal zijn. De oorsprong van de adelaar die door het christelijk geloof werd aangenomen, gaat terug tot de middeleeuwen, toen hij werd gebruikt als embleem voor de leider van redding en uitbreiding van het christelijk geloof.

Vier generaties Lohman, begonnen in Stedum

Lohmans zoons Gerhard Diederich (1764-1823) en Nicolaas Anthonie (1766-1835) hielpen mee. N.A. Lohmans functie was naderhand al dusdanig belangrijk geworden dat hij de laatste betaling voor het werk "in qalutier van Myn vaader" in ontvangst nam. Beide broers werden verliefd op elk van de twee dochters van kastelein Hindrik Berend Medendorp, waar de orgelmakers tijdens hun Stedumse tijd verbleven. Al drie jaar na het huwelijk van organist Wiardi ging in 1792 in Stedum "Geerart Diderik Loman van Embden" in

ondertrouw met “Anna Hindriks Medendorp van Stedum”. “Nicolaas Antonij Lohman van Embden” trouwde in 1796 in de Groningse Martinikerk met “Jantje Hindriks Medendorp van Stedum”.

Gerhard trok zich in 1801 terug uit de zaak vanwege het verlies van zijn rechterhand door een ongeluk. Nicolaus Anthonie zette vanaf dat jaar het bedrijf voort en vader Dirk en moeder Renske Geerds Gregen verbleven sindsdien wellicht bij diens gezin. Dirks vrouw is hoogstwaarschijnlijk in deze periode overleden. In 1801 was Dirk inmiddels al 70 jaar geworden. Tot aan zijn dood in 1814 (hij was toen 84, een voor die tijd uitzonderlijke ouderdom) is weinig meer van hem vernomen. Nicolaas’ drie zoons Diederik Hendrik, Hendrik Berends en Gerhard Willem waren rond 1815, toen de orgels van Eenrum en Zuidwolde werden gebouwd, ook al in het bedrijf werkzaam. In 1819 gaf Nicolaas Anthoni het bedrijf zijn naam met de toevoeging ‘en Zonen’. Alle drie bleven intensief in de orgelmakerij werkzaam. De tweede zoon (de naar zijn opa vernoemde) Hinderk Berends Lohman, was later weer de vader van Nicolaas Anthonie Gerhardus Lohman. Hij vertegenwoordigde de vierde generatie Lohman Orgelmakers. De zaak werd uiteindelijk in 1871 beëindigd toen hij overleed.

Dit in hun tijd beroemde orgelmakersbedrijf heeft gedurende het grootste deel van de 19de eeuw talloze orgels in Nederland nieuw gebouwd of gerestaureerd. Hun werk was van grote kwaliteit en stond dan ook hoog aangeschreven bij kenners en liefhebbers. En dat is allemaal in Stedum begonnen; waar het kleine Stedum al niet groot in kan zijn!

Het toeval wil dat het Stedumer orgel het enige orgel van de 1^e generatie (overgrootvader Dirk Lohman) is dat in Nederland nog is overgebleven. Dat feit alleen al maakt het instrument uniek voor de geschiedenis van de Nederlandse orgelbouw in het algemeen en als artistiek instrument in de provincie Groningen in het bijzonder.

Kernmerken van het Lohmanorgel

Lohmans orgel was grotendeels nieuw, maar hij maakte wel gebruik van een groot aantal oude pijpen van het voormalige orgel dat in aanleg al vroeg 16de eeuws of nog ouder was. Hij diende in 1788 twee plannen in, het eerste gebaseerd op het herstel en verbouw van het bestaande oude orgel en een tweede plan waarbij het orgel nieuw werd en er alleen nog oude pijpen werden hergebruikt. Onlangs is door de huidige pastoriebewoner in het pastoriearchief een tekening van dat heel oude orgel teruggevonden. Het is een vroeg 19de eeuwse kopie van een tekening van het oude orgel dat, gezien de vormentaal ervan, uit ca. 1530 gedateerd zal hebben. Het blijkt een unieke afbeelding te zijn van een van de vele middeleeuwse orgels die in de provincie Groningen hebben gestaan, maar waarover maar heel weinig bekend is. Uit dezelfde tijd dateert een bericht (Talstra) dat dit orgel vleugeldeuren gehad heeft die beschilderd waren met ‘de geschiedenis van David en Jonathan’. De beschrijving van Lohman in diens eerste herstelplan van delen van dat oude orgel komen overeen met het getekende model. Mogelijk is de tekening afkomstig van de toenmalige predikant Arnoldus Oudeman die van 1769 tot 1801 predikant in Stedum was. Ook een mogelijkheid is borgheer Tjaard Adriaan Gerlacius zelf. Getuige diverse tekeningen van hem kon hij zeer goed tekenen, fijnzinnig en gericht op detail.

In het Stedumer orgel staan, gezien de pijpfactuur met herkenbare inscripties, nog diverse pijpen van de orgelmaker Andreas de Mare Junior en Hendrick Harmensz van Loon uit 1680. Lohman heeft, evenals hij dat in Hage bij Norden in 1783 deed, een groot deel van de oude registers overgenomen, ze deels vermaakt en in zijn nieuwe orgel herplaatst. Van Lohman is bekend dat hij, evenals bijv. Arp Schnitger, veel waardering had voor het werk van orgelmakers uit de 17de eeuw. Zo stelde hij in 1761 als leerobject een boek samen, getiteld ‘Die alter Orgelmensuren’. Ook Nicolaas Anthonie had bijzondere belangstelling voor oud pijpmateriaal, getuige zijn enthousiaste berichten over heel oude pijpen in het Groninger Martiniorgel. Ook nu nog staan in dat orgel enkele door Lohman in 1816 gemaakte registers met een bijzondere klankschoonheid en ‘oude’ mensuratie. Die waardering voor de eerdere Groningse orgelcultuur en de aanwezigheid van de borstwering van vermoedelijk Meijer en De Rijk uit 1714, zal ook invloed hebben gehad op het frontontwerp dat duidelijk kenmerken van de Schnitgertraditie laat zien.

Het kan bijna niet anders – ook de kenner bij uitstek van het Groninger beeldsnijwerk Freerk Veldman is deze mening toegedaan – dan dat de oorspronkelijke wapens van Van Lintelo en Lewe, die op het wapenbord waren aangebracht, in 1791 zijn vervangen door die van de families Gerlacius en Gockinga.

Het orgel heeft ‘kleur’ gehad

Het is een gelukkige omstandigheid dat we weten dat het Lohman orgel met de bijbehorende ornamentiek, i.t.t. het heden, daadwerkelijk kleur gehad heeft, i.p.v. het huidige naturel eiken. In het uitgebreide eindverslag van het werk van najaar 1792 t.b.v. de eindafrekening vermeldt Lohman dat hij extra kosten had voor schilderwerk (een schilder werkte dus voor hem in onderaanneming): “Voor het Coloren van die Nuiwe orgel kast en Beeldhouwer werk met die beiden voorste columnen en wat ook an die scharm moest beigeclort

worden". De orgels van Lohman hebben meestal een rode kleur en sommige ervan hebben ook allerlei andere kleur- en bladgoudaccenten. Aan de zijkant van de orgelkast is onder de huidige imitatie-eiken kleur op het grenenhout (de voorzijde is geheel van eiken) een dieprode kleur aanwezig, een zelfde tint rood als nu nog te zien is bij het Lohman orgel te Eenrum (1817). De vazen boven op de orgelkast lijken ook te zijn gelooft. De adelaar echter heeft nog een donkere laklaag over een lichtere ondergrond (bladgoud?) heen. Het door de adelaar gedragen wapen met een vergulde mannenfiguur met een zwaard heeft nog een olijfgroene sokkel. Het snijwerk aan de bovenzijde lijkt ook olijfgroene verfresten te hebben. Nader onderzoek na demontage zal uitwijzen of e.e.a. het geval was. Op een aquarel van Johannes Bosboom uit 1876 is vaag te zien dat het snijwerk van het orgel crème-witachtig was. Dit moet dan de kleurstelling zijn van schilder I.B. Kuipers van 1860 (zie ook verderop). Dit wit kan ook deels bladgoud zijn geweest met een olijfgroene ondergrond; dat is op de aquarel niet goed te zien. Ook in Eenrum is op het gelooft front zowel een witte als een olijfgroene kleurstof op het lofwerk aangetroffen. Het lofwerk bovenop de laatste kerkbank in Stedum is nog altijd olijfgroen van kleur waarop vele goudresten zijn te zien. Ook op de herenbank, nu in het noordertransept staande, is exact dezelfde kleurschakering aanwezig waarbij de wapens nog de heraldische kleuren hebben. Voor de Cuypers restauratie van 1877-78 stond deze herenbank op de grens van koor en viering, recht tegenover het orgel, zoals op de aquarel van Bosboom goed te zien is. Daarop zien we ook dat de kerk in die tijd al geen middenpad meer had en stond de preekstoel hoogstwaarschijnlijk tegen de noordelijke vieringpijler. Het is onlogisch te denken dat het sierstuk op de laatste kerkbank wel gekleurd was en het orgel daar direct achter niet. Het moet, tezamen met de herenbank en het overige eiken kerkmeubilair, een visuele eenheid zijn geweest.

Ornamentiek van Mattheus Walles

Los van de betalingen aan de orgelmaker door Gerlacius persoonlijk, werden via de kerk betalingen verricht aan de (door Lohman kennelijk aangezochte) beeldsnijder Mattheus Walles (1751-1817). Het zou daarna een langdurige en uiterst succesvolle samenwerking tussen hen worden. Walles' werk is duidelijk geïnspireerd door dat van beeldsnijder Jan de Rijk, zoals met name het Stedumer orgel laat zien. Wellicht zocht men in Stedum stilistisch aansluiting bij de ornamentiek van de borstwering. Zodoende was bij het Lohmanorgel de stilistische eenheid tussen orgelkast en borstwering veel groter dan voorheen bij het oude orgel. Geen wonder dat lange tijd is gedacht dat dit orgel door Arp Schnitger zou zijn gemaakt.

Zoals al genoemd is het ook bijzonder dat we weten dat het Lohman-orgel, op verzoek van organist Wiardi(?), een halve toon lager gestemd geweest is dan de huidige normale toonhoogte en dat het oude orgel een halve toon hoger dan normaal stond: "van wegen die Tohn art dewiel dat aude orgel in hoog Chor tohn gestimt is geweest so konde dat niet in Cammer Tohn gestimt worden sonder twee groteste Peipen of grooter Peipen dartoe te maken to 14 stemmen 2 st peipen".

De periode 1818-1937

In de 19de eeuw werd het orgel door Lohman onderhouden, totdat Petrus van Oeckelen (1792-1878) dat rond 1850 overnam. Het instrument werd twee maal door hem gerestaureerd, in 1851 (grote reparatie) en in 1879 door Petrus' zonen Cees en Anton (na de eerste grote kerkrestauratie die in 1878 klaar was). In augustus 1860 werd, blijkens opschriften op de achterwand van de kast en op de basementlijst van het orgelbalkon, het orgel geschilderd door I. B. Kuipers. Of op foto's uit de periode 1880-1935 het resultaat van dit werk zichtbaar is, is niet zeker. Op de oudste foto's van het orgel is duidelijk te zien dat het orgel nog niet heel donker gekleurd was. De grijze tint op de zwart-wit foto doet vermoeden dat het orgel toen nog rood was. Er kan bij de kerkrestauratie van 1878 aanvullend aan het orgel geschilderd zijn. De heel donkere kleurlaag kan toen over de rode heen zijn aangebracht.

In de eerste helft van de 20^e eeuw werd in 1931 (door Van Oeckelens opvolger Harmannus Thijs (1862-1943) namens de fa. Spiering) aan het orgel gewerkt. Er werd toen naar verhouding niet veel aan het orgel gewijzigd. Wel kreeg de klaviatuur nieuw celluloid beleg, dat nu nog op de oude toetsen aanwezig is. De Groninger A-kerk organist en orgeladviseur Johan van Meurs beschreef in 1937 de toenmalige dispositie. Deze was sinds de opgave van Gerhard Willem Lohman uit 1830 niet gewijzigd, behalve dat op het Borstwerk de Octaaf 2 voet was vervangen door een Gamba 8 voet. Dat zal wellicht al in 1851 gebeurd zijn.

De periode 1937-1946

In het dagboek van de kerkrestauratie van 1937-39 was er sprake van een orgelzolder die doorliep tot in het 'tussenstuk tussen kerk en toren'. Er is nog een potloodtekening van aanwezig, zodat precies bekend is tot waar deze vloer doorliep. Oude foto's laten deels een houten achtergrond zien. Achter het orgel werd in 1938 een muur gemetseld, waardoor de windvoorziening uit de torenruimte werd verplaatst naar links op het orgelbalkon op de plek van de huidige klaviatuur. Tegelijk daarmee werd het plafond boven die daar weggehaalde vloer in de toren verhoogd.

Blijkens een beschrijving van kerkvoogd Molema van 4 november 1942 werd, als sluitstuk van de grote kerkrestauratie in 1937-39, door organist en amateur orgelmaker Jan Willem Dekker uit Uithuizermeeden het orgel ‘opgeknapt’. Aan de nogal deplorabele technische toestand van het orgel werd slechts het hoogstnodige gedaan. De reden was geldgebrek vanwege de fors uit de hand gelopen kosten van de kerkrestauratie. Dit blijkt uit een brief van het kerkbestuur aan de directeur van “het Rijksbureau voor de Monumentenzorg” van 19 juli 1941. Men moest het laten ‘bij het vervangen van “eenige zeer slechte registers voor nieuwe en verder wat nazien opschoonen en bijstemmen terwijl het verouderde en versleten speelmechaniek moest bestaan blijven”’.

Wel werden in 1938 de drie oude blaasbalgen, die op een vloer (zeer waarschijnlijk van een balghuis) in het tussenstuk tussen kerk en toren stonden, vervangen door één grote magazijnbalg, waarin delen van de oude balgen verwerkt werden. Dit was nodig omdat, zoals bovengemeld, die vloer in het toren-tussenstuk veel hoger werd gelegd, het balghuis verdween en er een stenen muur tussen orgel en torendeel werd gemetseld. Het werk aan de balg werd niet door een orgelmaker gedaan maar door de aannemer van de kerkrestauratie, onder toezicht van Dekker. De door de aannemer opgegeven kosten voor het ‘schoonmaken’ en herstellen van ‘het orgelfront’ bedroegen f 1.200,-. De kosten voor de windvoorziening en het pijpwerk zijn niet als aparte posten in de eindafrekening van de kerkrestauratie terug te vinden.

Dekker kon als amateur orgelmaker geen pijpen restaureren, maar had wel sterke modieuze wensen op het gebied van pijpwerk en klank. Dus in plaats van eerst de grote technische problemen aan te pakken werd er in omgekeerde volgorde hersteld: juist het merendeel van het 17de eeuwse pijpwerk werd vervangen door nieuw pijpwerk in een eigentijdse factuur en maatvoering die geen enkele relatie had met het oude orgel. Deze pijpen werden vervolgens op het totaal lekke orgel geplaatst.

Dekker was sinds 1906 organist op het Hinsz-orgel in Uithuizermeeden. Door diens toedoen is dat orgel meteen na 1906 en nog eens in 1931 op zeer desastreuze en weinig respectvolle wijze gewijzigd. Dekker werkte in 1910 in Uithuizermeeden nog samen met orgelmaker Jan Doornbos te Groningen, maar in 1931 deed hij dat samen met Verschueren Orgelbouw te Heythuysen. Wellicht zijn, naast de visie van J.W. Dekker m.b.t. Stedum, ook de wensen van organist-schoolmeester en president-kerkvoogd Hijke Dijkstra (1907-1989), die in 1937 als organist was benoemd, de oorzaak geweest van de vervanging van het oude pijpwerk.

Helaas is er in het archief van Kon. Verschueren Orgelbouw niets te vinden over dit werk in Stedum. Hieruit kan waarschijnlijk wel worden afgeleid dat er pijpen zijn besteld, geleverd en geïntoneerd, maar dat Dekker het werk verder zonder Verschueren heeft gedaan. Of het door Verschueren voorgeïntoneerde pijpwerk door Dekker is nabewerkt is niet bekend. Het lijkt er sterk op dat dat slechts sporadisch is gebeurd, als het al gedaan is. Daarvoor ziet de intonatie er te verzorgd en strak uit. Dekker zelf nam het niet zo nauw en sneed, zoals in Uithuizermeeden, pijpmonden nogal eens slordig op.

Geheel conform de geest van de tijd zijn in 1938, tezamen met het kerkmeubilair, ook de oude verflagen op het orgel grondig geloogd en oogt het geheel sindsdien naturel eiken. De grenen zijkanten zijn toen in imitatie eiken geschilderd omwille van de eenheid van uiterlijk.

In het rapport van mr. A. Bouman (zie onder) van 12 november 1941 staan belangrijke gegevens omtrent de hoedanigheid en de technische staat waarin het orgel destijds verkeerde. Ook een aantekeningblad van zijn hand geeft inzicht in de wijzigingen die het orgel tot dan toe had ondergaan.

Tot en met 1939 bleef het pedaal aangehangen en was het orgel, gezien de grootte van de kerk, relatief klein. Uit de voorhanden zijnde gegevens blijkt echter wel dat het orgel per register een krachtige klank moet hebben gehad zodat het toch over voldoende luidsterkte en draagkracht beschikte. Het orgel was in 1938 echter totaal lek. Daardoor was de winddruk bij het volle geluid veel te laag en was er destijds van die oorspronkelijke (draag)kracht weinig meer over. Kennelijk was men daar al lange tijd aan gewend, nl. al sinds de eerste kerkrestauratie in 1878-79, toen het orgel ook sterk geleden heeft onder de grote interieurwijziging, want in 1939 werd het nieuwe pijpwerk eveneens op een veel te lage winddruk geïntoneerd. Die hoedanigheid is pas in 1993 aangepast aan de huidige (met als intentie tijdelijke) situatie.

Na het maken van plannen met daarvoor gemaakte offertes in 1941-42, werd het orgel tijdens de Tweede Wereldoorlog, van 1943-44, weer op instigatie van organist en schoolmeester Dijkstra, eindelijk gerestaureerd. Het werd daarbij echter sterk gewijzigd en nu uitgebreid met een elektrisch bediend vrij pedaal achter het orgel. Dat laatste was op zich, mede gezien in het licht van zijn tijd, een begrijpelijke wens. Dit werk werd uitgevoerd door de nog jonge Groningse orgelmaker Mense Ruiters (1908-1993) – diens orgelmakerij bestond sinds 1931 – die ook tijdelijk in de kerk als onderduiker gebivakkeerd heeft en ’s nachts aan het orgel werkte. Adviseur was de Nederlandse Klokken- en Orgelraad. Namens hen begeleidde mr. Arie Bouman het werk, alhoewel Bouman weinig gelegenheid daartoe kreeg door het eigenzinnige

optreden van Mense Ruiter. Vanwege de oorlog was het karwei pas in 1946 klaar.

Tot en met de werkzaamheden in 1938-39 bevond de klaviatuur van het orgel zich aan de voorzijde van de orgelkast en waren de Borstwerkdeuren beweegbaar. Door Mense Ruiter werd een nieuwe klaviatuur aan de linker zijkant (vanuit de kerk gezien) gemaakt. Daardoor werd de magazijnbalg van 1939 verplaatst van de zuidzijde naar de noordzijde, waar deze zich nu nog bevindt. De oude klavieren met registerknoppen en -opschriften zijn gelukkig grotendeels bewaard gebleven. De oude klavieromvang was C – c3; deze werd nu C – g3. Die van het pedaal bleef wel C – d1 zoals bestaand. Daarvoor werden kleine aanvullingslaatjes naast de bestaande windladen gemaakt.

Sindsdien is het orgel niet meer grondig gerestaureerd, hetgeen toch een compliment voor Mense Ruiter betekent, die technisch uitstekend werk geleverd heeft dat de tand des tijds goed heeft doorstaan.

Het orgel heeft in 1993-94 noodzakelijkerwijs wel een grootonderhoudsbeurt gehad. Sindsdien is het onderhoud consequent bijgehouden, waardoor een restauratie ook toen nog vrij lange tijd kon worden uitgesteld. Toen is ook een nieuwe windmotor geplaatst.

De tijd voor restauratie is echter nu wel aangebroken. De klank van het orgel is geheel bepaald door de ombouw van 1938-39 (pijpwerk) en de restauratie van 1943-46 (klaviatuur en vrij pedaal) en is door de aard van de ingrepen haar oorspronkelijke karakter grotendeels kwijtgeraakt.

Het orgel telt momenteel (en sinds 1946) de volgende registers:

M = De Mare en H.H. van Loon, 1680

L = Lohman 1791

V = Verschueren 1939

R = Ruiter 1944

HOOFDWERK (C-g3)			BORSTWERK (C-g3)			PEDAAL (R) (C-d1)	
Prestant	8 voet	L	Gedekt	8 voet	M/L	Bourdon	32 voet
Bourdon	16 v	M/L	Viola	8 v	V	Subbas	16 v
Salicionaal	8 v	V	Fluit	4 v	M/L/V	Octaaf	8 v
Roerfluit	8 v	M/V	Gemshoorn	2 v	V	Gedekt	8 v
Octaaf	4 v	V	Sexquialter	2-3 sterk	L/V	Octaaf	4 v
Quint(fluit)	3 v	L				Octaaf	2 v
Octaaf	2 v	V	Tremulant BW (pneumatisch, vermaakte opliggende tremulant van 1791)				
Mixtuur	4 sterk	V	Manuaalkoppel (voettrede)				
Trompet	8 v	V	Pedaalkoppels HW en BW (voettreden)				

Het pedaal is een unitsysteem van open en gedekte registers waaruit 3 open en 3 gedekte registers zijn verdeeld.

Windvoorziening : magazijnbalg (1938), uit materiaal van 1791 samengesteld

Winddruk : 91 mm (sinds 1993, voorheen slechts 64 mm)

Toonhoogte : a1 = 435 Hz

Stemming : modern gelijkzwevend over 1/12 komma

De windladen, mechanieken en de meeste windkanalen dateren uit 1791. Ca. drie registers dateren deels nog uit 1680 en idem bijna vier van Lohman, waaronder alle frontpijpen. De overige zijn van 1939 en 1944.

Ruim 40% van het pijpwerk is dus ouder dan 1939.

Kleurstelling: In 1938 vrijwel geheel geloofd kastwerk. De grenen zijwanden zijn toen in imitatie eiken geschilderd. De achterwand en balkonvloer zijn nog authentiek onbehandeld.

4. De plannen kort samengevat

Gezien de complexiteit van de af te wegen beslissingen zijn er meer planmodellen denkbaar, die elk op zich een logische samenhang vormen. Het ambitieniveau van de hier genoemde modellen schaaft af van het hoogst naar het laagst mogelijke niveau.

PLAN A Complete restauratie situatie Lohman 1791 met ca. 60% reconstructie pijpwerk en reconstructie spaanbalgen in een balghuis in de toren-tussenruimte.
Bestaand elektrisch vrij pedaal wordt mechanisch nieuw in Lohman stijl. Pijpwerk daarvan wordt deels hergebruikt.
Ook integraal kleurherstel naar 1791, tevens van het orgelbalkon met borstwering, kolommen en het lofwerk op de achterste kerkbank (die waren ook ‘gecouleurd’).
Er zou zelfs voor gekozen kunnen worden om het gehele kerkmeubilair weer rood te kleuren, maar dan moeten zowel de herenbank als ook de preekstoel op de oorspronkelijke

plek gezet worden. Dit zal wellicht een brug te ver zijn?

PLAN B

Is plan A, waarbij het uiterlijk blijft zoals het nu is (situatie 1939).

PLAN C

Binnenwerk terug naar Lohman, windvoorziening en uiterlijk terug naar (c.q. blijft) 1939.

PLAN D

Acceptatie van de situatie 1939 en de bouw- en klanksfeer ervan. De klaviatuur komt weer aan de voorzijde. Wel blijft het (elektrische) vrije pedaal van 1944, waarvan de elektra geheel nieuw moet worden. Een variant hierop kan een intensieve klankcorrectie van het bestaande materiaal zijn.

PLAN E

Restauratie van de huidige situatie zonder noemenswaardige wijzigingen. Evenals bij plan D wel nieuwe elektra voor het pedaal, omdat het oude technisch niet goed meer kan functioneren.

5. Samenvatting verantwoording planmodellen

PLAN A

- Dit is het plan waar de eigenaar en de SVBS naar streven omdat het alle ingrediënten heeft voor de meest succesvolle restauratie.
- De kracht van dit plan is dat het krachtige Verhaal van kerk en borg binnen Het Verhaal van Groningen opnieuw zichtbaar en hoorbaar wordt gemaakt, waarbij kerk én orgel een uiterst aantrekkelijk en interessant ensemble vormen dat cultureel en toeristisch veel aandacht zal krijgen. Vanwege die historische, bouwkundige en artistieke uitstraling zal dat in de toekomst ook zo blijven. Daarmee is het de grote investering dubbel en dwars waard.
- Orgels werden in vroeger tijden vrijwel altijd van kleur voorzien. Ook Lohman deed dit in Stedum, getuige zijn melding daarover die in het archief bewaard is gebleven en de inmiddels al gevonden kleurresten. De kleur was donkerrood met wit lofwerk dat wellicht gepatineerd was. Zeer waarschijnlijk waren vele delen ervan verguld of het lofwerk was volledig verguld. De kleurige uitmonstering geldt ook voor de kolommen en de achterbank van het kerkmeubilair. De wapens op het paneel in de borstwering hadden uiteraard de kleuren van de borgfamilie die het orgel in 1788 geschonken heeft.
- Daarmee vormt het orgel, ook en misschien wel juist als het kleur heeft, een harmonieus beeld in combinatie met het kerkinterieur, omdat de inrichting ervan voornamelijk op initiatief van de borgbewoners tot stand is gebracht en hiervan nog zovele elementen te zien zijn.
- De klank zal totaal anders worden dan nu het geval is. Deze wordt, vanwege dit in Nederland vrijwel onbekende type qua sfeer, uiterlijk en klank, zeer karaktervol. Omdat dit orgel het enig overgebleven instrument is van de eerste generatie van vier generaties Lohman orgelmakers in Nederland, maakt alleen dat al dit instrument in deze prachtige kerk met haar fraaie akoestiek tot een unicum. Er is in dit verband zonder enige aarzeling sprake van voortschrijdend inzicht om in dit geval materiaal van 1939 te mogen vervangen door replica's met het klankconcept van 1791. Het Lohmanpijpwerk en replica's ervan zijn uitzonderlijk; van dat van Verschuieren zijn er honderden orgels in Nederland met dergelijk pijpwerk.

PLAN B

- Dit plan is hetzelfde als plan A, alleen ontbreekt het facet van het terugbrengen van de originele kleurstelling van orgelkast, borstwering, orgelbalkon en het sierstuk op achterste kerkbank.
- Dit vanwege een mogelijke eis van de RCE (middels hun intern advies aan de Gemeente) dat de kleurstelling van de kerk zoals die nu is en zoals deze door de restauratievisie van 1937-39 tot stand is gebracht, gehandhaafd moet blijven uit respect voor de restauratievisie van toen.
- De artistieke eenheid tussen klank enerzijds en architectuur en kleur anderzijds, zoals die door de eeuwen heen altijd bij orgels is gehanteerd en die ook in het Stedumse geval alleen al archiverisch is bewezen, wordt hiermee bewust losgelaten als een ondergeschikt belang aan het eerstgenoemde argument.
- De kracht van het Verhaal van kerk en borg zoals bij plan A is hier minder sterk, vanwege de visuele filter die 'de visie van 1939' over het geheel legt.
- De eigen bijdrage is (nog) veel hoger dan bij plan A, omdat vanwege het minder ambitieuze plan de bijdragen van cultuurfondsen veel lager zullen uitpakken, ondanks dat er minder kosten zijn. En dat terwijl de RCE-regel met het oog op reconstructie van het inwendige van het orgel gelijk blijft. Hier geldt wel dat, indien deze regel in dit geval wordt losgelaten, dit plan ook meer kans van slagen heeft.

PLAN C

- Dit plan is gelijk aan plan B, met dien verstande dat nu ook de windvoorziening niet wordt gereconstrueerd. De bestaande magazijnbalg met de twee schepbalgen en handpompboom wordt gerestaureerd. Omdat de klaviatuur aan de voorzijde weer wordt hersteld, wordt de balg weer teruggeplaatst naar de zuidkant van het orgelbalkon conform de situatie 1939.
- Dit plan heeft dezelfde voor- en nadelen als plan B.
- Het moderne windsysteem past niet bij een orgel zoals Lohman dat in gedachten had, maar past wel bij een orgel zoals dat in 1939 was ontstaan. Dit omdat de windkanalisatie vanwege de magazijnbalg niet geheel naar Lohman terug kan worden gebracht. Die van 1939 is echter te breed voor Lohman en zal daarom in diens stijl aangepast moeten worden, met gebruikmaking van de oude nog aanwezige materiaaldelen.
- Voor deze plankeuze pleit het feit dat er aan overgeleverd materiaalbehoud wordt gedaan, maar het negatieve gevolg ervan is in dit geval vooral artistiek, namelijk dat de orgelklank beduidend minder natuurlijke schoonheid in zich heeft.
- Ook de RCE is deze visie toegedaan, zoals een aantal recente restauraties in vergelijkbare gevallen laat zien, bijv. Uithuizermeeden, Appingedam en Leens.
- Hier botsen dus materiaalbehoud en voortschrijdend inzicht in een concept zoals Lohman dat voor ogen had en het feit dat we dat nu wel weten, maar men zich dat in 1939 nog niet bewust was.
- Financieel zijn er nog meer problemen dan bij plan B. De subsidiabele kosten worden hoger, maar de eigen bijdrage is omgekeerd evenredig slechts 3,6% lager, terwijl het plan een beduidend minder goed resultaat oplevert vanwege de afgeschaalde ambitie. Datzelfde geldt voor de GRRG-subsidie die in de prognoses ook slechts € 5.000,-- scheelt ten voordele van plan C.

PLAN D

- In dit plan wordt ‘terug naar Lohman’ losgelaten en wordt het huidige overgeleverde concept in grote lijn geaccepteerd. Met dien verstande dat wat betreft de handklavieren nog wel wordt teruggegaan naar de in 1939 nog aanwezige toestand. Wel blijft het elektrische pedaal van 1944, alleen zal dat dan vanaf de voorzijde van de orgelkast bespeeld gaan worden en verdwijnt de klaviatuur aan de linker zijkant, waar op die plek de huidige gerestaureerde magazijnbalg weer haar plek krijgt. Wel worden de registertrekkers van het pedaal aan de voorzijde met de bestaande knoppen bijgeplaatst.
- Het orgel zal overwegend zacht en daarmee ook karakterloos van klank worden, omdat het nieuwe pijpwerk van 1939 in dat jaar op een volkomen lek orgel is geïntoneerd, waarbij de winddruk erg fluctueerde en derhalve in het plenum zeer laag was.
- Omdat de windtoevoer bij een restauratie weer geheel winddicht en stabiel wordt, zoals dat ook in 1943-44 gebeurde, is er een keuze wat te doen. De klankgeving in 1944 was ingegeven door de adviserende Katholieke Klokken en Orgelraad. Dus ook de oudere registers dan 1944 klonken daarna gelijk lieflijk aan het nieuwste pijpwerk en de draagkracht van het orgel was voor een sterke protestantse kerkzang volstrekt onvoldoende.
- Dat euvel kan met een variant binnen plan D worden verholpen door alle pijpwerk geheel opnieuw te intoneren op een hoge winddruk á la Lohman. Dat houdt in dat alle opsneden aanmerkelijk dienen te worden verhoogd en er dus sprake is van materiaal aantasting, c.q., -verlies. Het oudste pijpwerk zal dan wel enigszins een Lohman karakter krijgen, mede omdat het de originele opsneden terugkrijgt. Het pijpwerk van 1939 en 1944 zal ‘als nieuw’ gaan klinken naar de ideeën van de intonateur van de orgelmakerij die het orgel in de komende jaren gaat restaureren.
- Maar dan doemt weer de vraag op of bij de filosofie ‘historisch gegroeid moet blijven’ alleen het materiaal fysiek nog meetelt, maar de klankgeving geheel nieuw mag worden volgens de inzichten van nu. Het wordt dan dus in feite een nieuw orgel gebaseerd op eigentijdse ‘fantasie’, met gebruikmaking van oud materiaal.
- Het artistieke niveau zal dan wel veel hoger zijn dan bij ‘authentiek 1939’, maar er is dan geen sprake van de uniciteit van de Lohman klank, stemming en toonhoogte. ‘Lohman’ zal veel karaktervoller en zeker unieker zijn dan de nieuwe klank van 1939/2027.
- Daarmee wordt dus ook de connectie met het verhaal van de doorlopende geschiedenis met de borg losgelaten en zal dit in de toekomst telkens als zodanig verteld moeten worden.
- De prangende vraag doemt dan ook op waarom ‘fantasie’ van reconstructie 60% pijpwerk niet mag en ‘fantasie’ met bestaand pijpwerk wel. Hoe ‘heilig’ is materiaal dan nog?
- Financieel gezien is er wel een groot voordeel voor de eigenaar en de SVBS, omdat de eigen bijdrage ruim 40% lager is dan die bij plan A.

- Ook hier weer zien we dat de Provincie een resultaat gaat subsidiëren bij een plan dat bijna volledig subsidiabel is, omdat er nauwelijks sprake is van reconstructie, maar alleen van restauratie. Dat de eigen bijdrage dan toch nog zo hoog is, is te wijten aan het feit dat er opnieuw veel minder overige subsidies binnen kunnen komen dan bij plan C.
- Qua exploitatie zal een plan D als ‘volledig geaccepteerd 1939’ geen enkele uitstraling hebben en zal het orgel slechts benut worden voor het kerkelijk orgelspel. Gezien de geëvolueerde klankinzichten van nu t.o.v. die in 1939 zal het klankresultaat door het publiek als mislukt worden beschouwd. Daarmee kan het orgel dan ook niet meedoen aan ‘Het Verhaal van Groningen’ wat betreft haar zo bijzondere orgelpatrimonium en zal dat door de jaren heen een aanzienlijke hoeveelheid toeristen en (muziek)cultuurliefhebbers schelen. Bij een herintonatie zal het resultaat beter zijn, maar dan blijft het dubbele gevoel waarom ‘Lohman dan niet mag’.
- Het zal o.i. voor de Provincie toch een hard gelag moeten zijn, indien zij na plan A van alle voorliggende plannen het meeste subsidie besteedt aan een resultaat dat geen toekomstperspectief heeft dan alleen de instandhouding en het plaatselijk belang.

PLAN E

- Dit planmodel is gelijk aan plan D, maar hierbij zijn de ambities op het laagste niveau gesteld en is er slechts sprake van herstel van de huidige situatie zonder noemenswaardige wijziging.
- De eigen bijdrage is nog weer gunstiger dan bij plan D, maar de mogelijkheden die er bij D nog zijn worden bij plan E losgelaten.
- Zo blijft de blaasbalg op de huidige plek en ook de klaviatuur van 1944 aan de zuidkant blijft zoals het nu is. Alle prikkelende facetten hoe fraai het zou zijn als het orgel weer aan de voorkant bespeelbaar zou zijn missen dan ook en de merkwaardige situatie met twee klavaturen blijft bestaan. Of het zou al moeten zijn dat men zo’n situatie nu juist heel bijzonder vindt omdat ze elders zo nooit voorkomt? Waardeer je dan een artistieke visie van respectvol materiaalbehoud of een situatie die uit verlegenheid was ontstaan omdat er in 1939 geen geld meer was vanwege de excessief kosten overschrijdende kerkrestauratie? En die in 1944 waarbij vanwege de oorlog geen materiaal meer voorhanden was en de mogelijkheden er niet waren om nog meer te doen?
- Ook wat betreft de klank blijft het dilemma wat te doen. Of de zachte en karakterloze klank van 1944 respecteren of de in 1993 opgepepte klank van 1944 behouden om het orgel nog enigszins volume en draagkracht te geven, maar waarbij het pijpwerk hoorbaar te moeilijk aanspreekt. Voor professionele orgelmakers een crime die zij onder protest zullen moeten uitvoeren, als ze dat al willen vanwege hun goede naam. Zo’n project zal dan immers als mislukt worden beschouwd, omdat het niemand overtuigt. Omdat de basis van de intonatie van 1939 algemeen fabrieksmatig was, zonder toegespitst te zijn op de situatie in Stedum, klinkt het orgel saai en is en blijft het tot in de verre toekomst een schim van wat het ooit geweest is.
- Alle hoop op een zinvolle exploitatie zal met dit plan vervliegen en dit orgel zal, evenals bij plan D, slechts een lokale rol vervullen.
- Het verschil van eigen bijdrage tussen plan D en E is slechts 3,6% ten voordele van plan E. Dus met plan E mist men dan ook nog de kans om de klaviatuur weer sfeervol aan de voorzijde te krijgen.
- Voor dit perspectief dient de eigenaar nog wel bijna 1 ton aan eigen bijdrage te betalen, terwijl met de factor 1,65 i.p.v. de factor 1 de complete Lohman situatie hersteld kan worden. Ook de Provincie wordt opgezadeld met een subsidiebedrag dat bij de huidige subsidiabiliteitsregels slechts 8,8% lager is dan die bij plan A. Ook hier moet weer een zelfde conclusie worden getrokken als bij plan D, namelijk dat het resultaat geen enkel exploitatief perspectief heeft en het orgel onbekend blijft binnen het Groninger orgelbezit.
- Daarmee wordt ook het perspectief van de SVBS versmald tot alleen het promoten van de kerk. Of dat genoeg is zal de toekomst uitwijzen. De frustratie zal echter groot zijn vanwege het feit dat een Lohman perspectief vanwege een algemeen generieke ideologie niet gesteund wordt. Bij die algemeen generieke denkwijze geeft de overheid zich in dit specifieke geval dan geen rekenschap van het belang van de Groninger geschiedenis en van een ambachtelijk en artistiek niveau van beeld en geluid dat in onze tijd dankzij een in driekwart eeuw opgedane ervaring en voortschrijdend inzicht op topniveau gerealiseerd kan worden. Een topniveau dat door vele orgelrestauraties in Nederland in het algemeen en in Groningen in het bijzonder hoorbaar en zichtbaar is gerealiseerd en wat wél de goedkeuring van de RCE kon wegdragen. Dat zijn dus allemaal mogelijkheden die men in 1939 niet had. Dit alles zal de motivatie om door te gaan bepaald niet bevorderen.

6. Uitgebreidere verantwoording

PLAN A

- Dit is het plan waar de eigenaar en de SVBS naar streven, omdat het alle ingrediënten heeft voor de meest succesvolle restauratie.
- Omdat veel bekend is over hoe het orgel ooit gemaakt is en geklonken heeft, inclusief de in de torenruimte te reconstrueren windvoorziening met een nieuw balghuis, rond 60% van het oud(st)e pijpwerk, (kamer)toonhoogte, hoge winddruk en klankgeving (voorbeelden in Groningen Der Akerk – De Mare en Hage en Ulrum – Lohman), is een betrouwbare restauratiereconstructie zonder meer mogelijk en zal deze veel minder ‘fantasie’ bevatten dan de overgeleverde huidige situatie van 1939 en 1944 die qua windaanleg, pijpwerk en klankgeving juist wel geheel op fantasie berust.
- Het reconstructieve deel is slechts 13% op het totaal van al het materiaal dat nog authentiek uit 1791 is. Daarom vinden de eigenaar en de SVBS het onterecht indien er voor alle te reconstrueren delen (pijpwerk en windvoorziening) slechts 40% als subsidiabel aangemerkt zou worden (zie ook onder).
- Orgels werden in vroeger tijden vrijwel altijd van kleur voorzien. Ook Lohman deed dit in Stedum, getuige zijn melding daarover die in het archief bewaard is gebleven en de inmiddels al gevonden kleurresten. De kleur was donkerrood met wit lofwerk dat wellicht gepatineerd was. Zeer waarschijnlijk waren vele delen ervan verguld of het lofwerk was volledig verguld. De kleurige uitmonstering geldt ook voor de kolommen en de achterbank van het kerkmeubilair. De wapens op het paneel in de borstwering hadden uiteraard de kleuren van de borgfamilie die het orgel in 1788 geschonken heeft.
- De klank zal totaal anders worden dan nu het geval is. Deze wordt zeer karaktervol vanwege dit in Nederland vrijwel onbekende type qua sfeer, uiterlijk en klank en zelfs ook uitzonderlijk binnen het monumentale Groninger orgelpartrimonium. Dit orgel is het enige overgebleven instrument van de eerste generatie van vier generaties Lohman orgelmakers in Nederland. Al met al maakt dit het instrument in deze prachtige kerk met haar fraaie akoestiek tot een unicum.
- Er mag in dit verband zonder meer sprake zijn van voortschrijdend inzicht van bijna 90 jaar restauratieontwikkeling om in dit geval materiaal van 1939 te mogen vervangen door replica’s en daarmee het klankconcept van 1791 te herstellen.
- Alleen met dit plan is als het project klaar is een meest optimale exploitatie mogelijk en zo voegt het instrument in de komende decennia haar element aan ‘Het Verhaal van Groningen’ toe. Dat is mogelijk omdat met dit plan de meest directe lijn met de borgbewoners van Nittersum getoond en beleefd kan worden en daarmee de eeuwenoude band tussen kerk en borg in Stedum.
- Daarmee vormt het orgel, ook en misschien wel juist als het kleur heeft, een harmonieus beeld met het kerkinterieur, omdat de inrichting ervan voornamelijk op initiatief van de borgbewoners tot stand is gebracht.
- Het zal wel een grote uitdaging worden om dit plan financieel rond te krijgen, omdat de subsidiëringmethodiek van de RCE negatief is t.o.v. reconstructie. Het percentage oud pijpwerk is daarbij de norm voor zowel het pijpwerk als ook een te reconstrueren windvoorziening. Als die koppeling zou kunnen worden losgelaten en het percentage subsidiabele kosten hoger zou kunnen worden, is er veel meer perspectief dat dit plan een realistische kans van slagen heeft.
- De technische specificatie en dispositie van dit plan staat op pag. 20.

PLAN B

- Dit plan is hetzelfde als plan A. Er ontbreekt echter het facet van het terugbrengen van de originele kleurstelling van orgelkast, borstwering, orgelbalkon en het sierstuk op achterste kerkbank. En dat vanwege een mogelijke eis van de RCE (middels hun intern advies aan de Gemeente) dat de kleurstelling van de kerk zoals die nu is, een kleurstelling die door de restauratievisie van 1937-39 tot stand is gebracht, gehandhaafd moet blijven. Dit vanwege het per se willen behouden van het kleurenbeeld van het complete ensemble en om zodoende de restauratievisie van die tijd te willen waarderen en te respecteren.
- De artistieke eenheid tussen klank enerzijds en architectuur en kleur anderzijds, zoals die door de eeuwen heen altijd bij orgels is gehanteerd en die ook in het Stedumse geval archiverisch is bewezen, wordt hiermee bewust losgelaten als een ondergeschikt belang aan het eerstgenoemde argument. Er zijn oude orgels die een latere kleurstelling hebben dan het oorspronkelijke bouwjaar van het orgel. Dat die behouden zijn heeft te maken met het feit dat die latere kleuren zo mooi en artistiek zijn en in zekere zin zelfs ook nog bij de klank passen, dat het in die gevallen te billijken is om zo’n latere kleur te handhaven.
- Of dat in Stedum ook zo is, achten de eigenaar en de SVBS twijfelachtig. Ook de heraldische wapens op

het grote paneel in de borstwering zijn uiteraard gemaakt omdat ze tezamen met hun kleuren de schenkers willen eren en gedenken. Zulke wapens zonder kleur missen alle zingeving ervan, ook omdat de gesneden vormen het totaalbeeld niet duidelijk genoeg weergeven. Zo zijn in Leens bij de kerkrestauratie van 1952 de vele familiewapens op het eikenkleurige orgel weer van hun heraldische kleuren voorzien.

- Ondanks de kracht van de vormgeving van het geheel is het naturel eiken van nature en van oorsprong niet in overeenstemming met het object en zal 'kleur' zeker gemist gaan worden indien men weet dat dat ooit wel zo geweest is.
- Ook zal dan deze visie altijd als externe factor toegevoegd moeten worden aan de geschiedenis van borg en kerk, omdat het ontbreken van kleur nooit de bedoeling is geweest van de borgbewoners. Die wordt om moverende redenen bewust niet teruggehaald en dat moet worden vermeld.
- Er is ook nog eens een groot financieel nadeel van dit plan voor de eigenaar en de SVBS, namelijk dat de eigen bijdrage (nog) veel hoger is dan bij plan A. Dit omdat vanwege het minder ambitieuze plan de bijdragen van cultuurfondsen veel lager zullen uitpakken dan dat er minder kosten zijn, terwijl de RCE-regel met het oog op reconstructie van het inwendige van het orgel gelijk blijft. Ook hier geldt dat, indien deze regel wordt losgelaten, dit plan ook meer kans van slagen heeft.
- Als alle betrokken overheden van mening zijn dat de kerkrestauratievisie van 1937-39 bepalend moet zijn voor het uiterlijk van het orgel en voor de eenheid van kleur van het gehele houten kerkmeubilair, dan kunnen de eigenaar en de SVBS dat ondanks de bezwaren toch wel billijken en dus hiermee ook nog wel akkoord gaan, maar slechts dan wanneer er meer compensatie komt voor de zo hoge eigen bijdrage.
- De technische specificatie en dispositie van dit plan staat op pag. 20, met dien verstande dat het gedeelte over de kleurstelling vervalt en dat het kleurhistorisch onderzoek niet wordt uitgevoerd.

PLAN C

- Dit plan is gelijk aan plan B, met dien verstande dat de windvoorziening niet meer wordt gereconstrueerd. De bestaande magazijnbalg met de twee schepbalgen en handpompboom wordt gerestaureerd en weer teruggeplaatst naar de zuidkant van het orgelbalkon, zoals die er in 1938 is neergezet toen de windvoorziening niet meer in de toren plaats kon hebben omdat er, nadat de orgelzolder in de toren-tussenruimte was verhoogd en het balghuis was weggehaald, een volledig dichte muur tussen kerk en toren-tussenruimte was gemetseld.
- Dit plan heeft dezelfde voor- en nadelen als plan B, alhoewel de artistieke kwaliteit van de met dit windsysteem opgewekte lucht beduidend minder is dan de authentieke windvoorziening met spaanbalgen. Het moderne windsysteem past namelijk niet bij een orgel zoals Lohman dat maakte, maar past wel bij een orgel zoals dat in 1939 was ontstaan. Dit omdat de windkanalisatie vanwege de magazijnbalg niet geheel naar Lohman terug kan worden gebracht. De kanalisatie van 1939 is te wijd voor de esthetiek bij Lohman en zal daarom in diens stijl aangepast moeten worden met gebruikmaking van de oude nog aanwezige materiaaldelen. Verder zal met moderne hulpmiddelen zoals windontlaatplekken of hier een daar een schokbalg de flakkerende onrust in de klank moeten worden geneutraliseerd.
- De intonatie per pijp is dezelfde als bij een spaanbalgenwind, maar als men gaat spelen merkt men dat de gedragingen van de windstromen vanaf de balgen naar de pijpen, in het hele tussenliggende systeem van windkanalen en windladen, aanzienlijk soepeler, vloeiender en daardoor muzikaler zijn in geval van spaanbalgen. Een dergelijke windvoorziening verhoogt de artistieke kwaliteit van de totaalklank en presentatie van alle registercombinaties aanzienlijk, omdat van een natuurlijke en soepele 'ademing' sprake is.
- Met andere woorden, dit windsysteem past niet bij een orgel zoals Lohman dat wilde, maar past wel bij een orgel zoals dat in 1939 was ontstaan. Daarbij maakt het niet meer uit of het orgel een spaanbalgsysteem heeft of een magazijnbalgsysteem. Bij het Lohman-concept maakt dat wel degelijk uit.
- De keuze van plan C pleit voor het feit dat er aan overgeleverd materiaalbehoud wordt gedaan, maar het negatieve gevolg ervan is in dit geval artistiek, namelijk dat de orgelklank aanzienlijk minder natuurlijke schoonheid in zich heeft. Hier botsen dus materiaalbehoud en voortschrijdend inzicht in een concept zoals Lohman dat voor ogen had en het feit dat we dat nú wel weten, maar in 1939 nog niet.
- Overigens is de RCE bovenstaande visie ook toegedaan, zodat de windvoorziening bij diverse recente restauraties gesubsidieerd kon worden gereconstrueerd. Bij orgels van het type zoals in Stedum is de onmisbaarheid van een spaanbalgenwind een min of meer geaccepteerd gegeven en zal de RCE met goede andere argumenten moeten komen om het subsidiabel stellen van een reconstructie van de windvoorziening in Lohman stijl te weigeren, temeer omdat vrijwel al het hout technische materiaal van Lohman bewaard is gebleven.

- Financieel zijn er nog meer problemen dan bij plan B. De subsidiabele kosten worden weliswaar hoger omdat de magazijnbalg windvoorziening 100% subsidiabel is, maar de eigen bijdrage is slechts 3,6% lager, terwijl het plan een minder goed resultaat oplevert vanwege de afgeschaalde artistieke ambitie. Datzelfde geldt voor de GRRG-subsidie, hetgeen ook slechts € 5.000,- scheelt ten voordele van plan C. Verhoudingsgewijs zijn de financiering en het resultaat dus omgekeerd evenredig aan elkaar t.o.v. plan B.
- De technische specificatie en dispositie van dit plan staat op pag. 20 . Evenals bij plan B vervalt het gedeelte over de kleurstelling.

PLAN D

- In dit plan wordt ‘terug naar Lohman’ losgelaten en wordt het huidige overgeleverde concept in grote lijn geaccepteerd. Met dien verstande dat wat betreft de handklavieren wordt teruggedaan naar de situatie vóór 1943, dus de in 1939 gerealiseerde toestand. Wel blijft het elektrische pedaal uit 1944, alleen zal dat dan vanaf de voorzijde van de orgelkast bespeeld gaan worden en verdwijnt de klaviatuur aan de linker zijkant, waar op die plek de gerestaureerde huidige magazijnbalg weer haar plek krijgt. Wel worden de registertrekkers van het pedaal aan de voorzijde bijgeplaatst met de bestaande knoppen van 1943.
- De dispositie wordt dan ook weer gelijk aan die van 1939, aangevuld met die van het pedaal van 1943-44.
- Wat betreft de klank zou dat ook moeten, indien men consequent redeneert vanuit de visie dat het ‘historisch gegroeide moet blijven’. Dat betekent dat het orgel dan overwegend zacht en daarmee ook karakterloos van klank wordt, omdat het nieuwe pijpwerk van 1939 in dat jaar industrieel is vorgeïntoneerd en vervolgens een volkomen lek orgel is geplaatst, waarbij de winddruk erg fluctueerde en in het plenum zeer laag was.
- Omdat de windtoevoer bij een restauratie weer geheel winddicht en stabiel wordt, zoals dat ook in 1943-44 gebeurde, is er een keuze wat te doen. De klankgeving in 1944 was ingegeven door de adviserende KKOR en de winddruk was daarbij ook heel laag gekozen. Dus ook de oudere registers dan 1944 klonken daarna even lieflijk en zacht als het nieuwste pijpwerk en de draagkracht van elk register apart tot het volle werk was voor een volle protestantse kerkzang volstrekt onvoldoende.
- Dat euvel kan met een variant binnen plan D worden verholpen door alle pijpwerk geheel opnieuw te intoneren op een hoge winddruk á la Lohman. Dat houdt in dat alle opsneden aanmerkelijk dienen te worden verhoogd en er dus sprake is van materiaal aantasting, c.q., -verlies. Het oudste pijpwerk zal dan wel enigszins een Lohman-karakter krijgen. Het pijpwerk van 1939 en 1944 zal dan ‘als nieuw’ klinken, naar de ideeën van de intonateur van de orgelmakerij die het orgel in de komende jaren zal gaan restaureren.
- Maar dan doemt weer de vraag op of bij de filosofie ‘historisch gegroeid’ alleen het materiaal nog meetelt, maar de klankgeving geheel nieuw mag worden volgens de inzichten van nu. Dus wordt het dan in feite een nieuw orgel met gebruikmaking van meest recent oud materiaal. Nieuw in de zin dat er geen verwantschap meer is met Lohman dan alleen de 40% oude registers. In de context van 60% nieuwe klank functioneert de 40% oude klank dan ook als nieuw, omdat er met registerwisselingen voortdurend combi’s worden gemaakt met nieuw klinkende registers. De pedaalklank heeft in dit concept slechts een ondersteunende functie, omdat het geen registers telt zoals een Bazuin 16 voet, die het volle werk de nodige allure en draagkracht geven. Het nieuwe vrije pedaal in Appingedam bewijst hoezeer een Bazuin 16 voet het gehele orgel een groots en monumentaal karakter geeft, terwijl dat voorheen niet zo was. Het pedaal versterkt bij de bestaande en dan te handhaven dispositie alleen het ‘aangehangen pedaal effect’ en maakt een relatief klein deel van de orgelliteratuur extra toegankelijk. Anders is dat bij het Lohman concept met voorgesteld vrij pedaal, waarop een groot deel van alle orgelliteratuur uit 5 eeuwen gespeeld kan worden.
- Bij herintonatie zal het artistieke niveau wel veel hoger zijn dan bij ‘authentiek 1939’, maar is er geen sprake van de uniciteit van de Lohman klank, stemming en toonhoogte; allemaal zijn ze veel karaktervoller en zeker meer uniek dan de nieuwe klank van 1939/2027.
- Daarmee wordt dus ook de connectie met het verhaal van de doorlopende geschiedenis met de borg losgelaten en zal dit in de toekomst telkens als zodanig verteld moeten worden, nl. dat er op last van het Rijk een ‘nieuw en modern geluid’ uit de oude kast komt.
- Financieel gezien is er wel een groot voordeel voor de eigenaar en de SVBS, omdat de eigen bijdrage ruim 40% lager is dan die bij plan A. Me dunkt dat een herintonatie zoals beschreven niet subsidiabel kan zijn, omdat dat in feite een (klank)reconstructief element is. Daarmee wordt dat voordeligere percentage dan wel geringer.

- Ook hier zien we weer dat de Provincie een resultaat gaat subsidiëren dat bijna volledig subsidiabel is, omdat er nauwelijks sprake is van reconstructie, maar alleen van restauratie. Dat de eigen bijdrage verhoudingsgewijs dan toch nog zo hoog is, is te wijten aan het feit dat er veel minder overige subsidies binnen kunnen komen.
- Qua exploitatie zal een plan D als ‘volledig geaccepteerd 1939’ (dus zonder herintonatie) geen enkele uitstraling hebben en zal het orgel slechts benut kunnen worden voor het kerkelijk orgelspel. Daarmee zal dan ook de huidige situatie, nl. dat het orgel niet meedoet aan ‘Het Verhaal van Groningen’ wat betreft haar zo bijzondere orgelpatrimonium, worden gecontinueerd en zal dat door de jaren heen een groot aantal toeristen en (muziek)cultuurliefhebbers minder opleveren en bij excursies langs Groninger orgels slechts kritiek krijgen, zeker als bekend wordt dat het ook anders had gekund, maar niet mocht worden gerealiseerd.
- Dat zal o.i. voor de Provincie toch een hard gelag moeten zijn, indien zij na plan A het meeste subsidie van alle voorliggende plannen besteden aan een resultaat dat geen toekomstperspectief heeft dan alleen de instandhouding en het plaatselijke belang.
- De technische specificatie en dispositie van dit plan staat op pag. 22.

PLAN E

- Bij dit planmodel zijn de ambities op het laagste niveau gesteld en is er slechts sprake van herstel van de huidige situatie zonder noemenswaardige wijzigingen.
- De eigen bijdrage is nog weer gunstiger dan bij plan D, maar de mogelijkheden die er bij D nog zijn worden bij plan E losgelaten. Zo blijft de blaasbalg op de huidige plek en de klaviatuur van 1944 aan de zuidkant blijft zoals het nu is. Alle prikkelende facetten hoe fraai het zou zijn als het orgel weer aan de voorkant bespeelbaar zou zijn missen dan ook en de merkwaardige situatie met twee klavaturen, waarvan de ene slechts een historische relikwie is, blijft bestaan. Of het zou al moeten zijn dat men zo’n situatie nu juist heel bijzonder vindt omdat ze elders nooit voorkomt.
- Waardeer je dan een artistieke visie van respectvol materiaalbehoud of een situatie die uit verlegenheid was ontstaan omdat er in 1939 geen geld meer was vanwege de excessief kosten overschrijdende kerkrestauratie? En die in 1944 waarbij vanwege de oorlog geen materiaal meer voorhanden was en in beide gevallen de mogelijkheden er niet waren om nog meer te doen?
- Ook wat betreft de klank blijft het dilemma wat te doen. Of de zachte en karakterloze klank van 1944 respecteren of de in 1993 opgepepte klank van 1944 om het orgel nog enigszins volume en draagkracht te geven behouden, maar waarbij het pijpwerk hoorbaar te moeilijk aansprekt. Voor professionele orgelmakers een crime, die zij onder protest zullen moeten uitvoeren, als ze dat al willen vanwege hun goede naam. Zo’n project zal dan immers als mislukt worden beschouwd, omdat het niemand overtuigt. Omdat de basis van de intonatie van 1939 algemeen fabrieksmatig was, zonder toegespitst te zijn op de situatie in Stedum, klinkt het orgel saai en is en blijft het tot in de verre toekomst een schim van wat het ooit geweest is.
- Alle hoop op een zinvolle exploitatie zal met dit plan vervliegen en dit orgel zal, evenals bij plan D, slechts een lokale rol vervullen.
- Het verschil van eigen bijdrage tussen plan D en E is slechts 3,6% ten voordele van plan E, terwijl men met plan E de kans mist om de klaviatuur weer sfeervol aan de voorzijde te krijgen.
- Voor dit perspectief dient de eigenaar nog wel bijna 1 ton aan eigen bijdrage te betalen, terwijl met de factor 1,65 i.p.v. de factor 1 de complete Lohman situatie hersteld kan worden. Ook de Provincie wordt opgezadeld met een subsidiebedrag dat bij de huidige subsidiabiliteitsregels slechts 8,8% lager is dan die bij plan A. Ook hier moet weer een zelfde conclusie worden getrokken als bij plan D, namelijk dat het resultaat geen enkel exploitatief perspectief heeft en het orgel onbekend blijft binnen het Groninger orgelbezit.
- Daarmee wordt ook het perspectief van de SVBS versmald tot alleen het promoten van de kerk. Of dat genoeg is zal de toekomst uitwijzen. De frustratie zal echter groot zijn vanwege het feit dat een Lohman perspectief vanwege een algemeen generieke ideologie niet gesteund wordt. Bij die algemeen generieke denkwijze geeft de overheid zich in dit specifieke geval dan geen rekenschap van het belang van de Groninger geschiedenis en van een ambachtelijk en artistiek niveau van beeld en geluid dat in onze tijd dankzij een in driekwart eeuw opgedane ervaring en voortschrijdend inzicht op topniveau gerealiseerd kan worden. Een topniveau dat door vele orgelrestauraties in Nederland in het algemeen en in Groningen in het bijzonder hoorbaar en zichtbaar is gerealiseerd en wat wél de goedkeuring van de RCE kon wegdragen. Dit zijn dus allemaal mogelijkheden die men had in 1939 niet had. Dit alles zal de motivatie om door te gaan bepaald niet bevorderen.

- De technische specificatie en dispositie van dit plan staat op pag. 12.

7. De planonderdelen materiaal-inhoudelijk toegelicht

PLAN A

Bij restauratie-reconstructie van het orgel zou de navolgende dispositie kunnen ontstaan, zoals die genoteerd is door Gerhard Willem Lohman, een van de zoons van Nicolaus Anthonie Lohman, in diens handschrift 'Dispositieverzameling van 1830', aangevuld met een nieuw mechanisch vrij pedaal in de stijl van Lohman in een kast achter het orgel en met gebruikmaking van enig bestaand pijpwerk van 1939 en 1944, dat zoveel mogelijk bijpassend wordt gecorrigeerd.

M = A. de Mare en H.H. van Loon, 1680

L = D. Lohman, 1791

V = L. Verschuieren, 1939

N = Nieuw, in Lohmanstijl

HOOFDWERK (C-c3)		BORSTWERK (C-c3)		PEDAAL (C-d1) (N)	
Prestant	8 voet L	Gedact	8 voet M/L	Subbas	16 v N/R
Bourdon	16 v M/L/N	Fluit	4 v M/L/N	Octaaf	8 v N/V
Roerfluit	8 v M/N	Octaaf	2 v N	Octaaf	4 v N/V
Octaaf	4 v N	Sexquialter	2 sterk L/N	Bazuin	16 v N
Quint(fluit)	3 v L	Dulciaan	8 v N		
Octaaf	2 v N				
Speelfluit	2 v L/N				
Mixtuur	3-4 sterk N	Tremulant (opliggend hele werk)			L
Trompet	8 v N	Manuaalkoppel (origineel schuifkoppel)			L/N
		Afsluiters HW en BW			N
		Pedaalkoppel HW op plaats huidige trekker voor de Windlosser. Die voor BW wordt toegevoegd			N
		Registerknoppen voor het pedaal			R
		Registermechaniek extra bijgemaakt.			N

Balkon/borstwering	M/Meijer-De Rijk /L
Orgelkast	L Oude snijwerkpanelen. Borstwerk nog te openen vanwege oude scharnieren
Windkanalen	L/N
Windladen	L
Registermechaniek	L/N – registertrekkers oud, registerstokken nieuw
Speelmechaniek	L
Klaviatuur	L – klavierraam met verschuifbare bakstukken, schuifkoppelknoppen en registerschildjes N – toetsen, kopie van de nog aanwezige afgezaagde oude van 1735 (Hinsz), of mogelijk 1714 (Schnitger) L/N – Pedaalklavier L – Orgelbank
Windvoorziening	N – Drie spaanbalgen (volgens contract 1788 10 bij 5½ Groninger voet) in een gereconstrueerd balghuis. Zoals voorheen in de toren tussenruimte, waarbij de onderdelen van 1791 zijn verwerkt. Naar detailvoorbeeld van Hellum, Lohman 1819.
Winddruk	Ca. 95 mm (vanwege de door Lohman gehanteerde klankstijl van Johann Friedrich Wenthin te Emden en in 1787 door Lohman toegepast bij een restauratie van het slechts 8 registers tellende Schnitgerorgel (Garrels en Radeker, 1713) te Eelde).
Toonhoogte	kamerton, a1 = ca. 412 Hz. (Groningse kamerton), alternatief a1 = 415 Hz., precies een halve toon lager dan de huidige toonhoogte (a1 = 440 Hz) t.b.v. de huidige samenspelpraktijk.
Stemming	Evenredig zwevend over de 1/7 komma, n.a.v. gevonden stemmingen rond 1800-40 in Oost Friesland.
Het ERM-onderzoek vlg. URL-2004 naar verf- en goudrestanten op het gehele meubel en de genoemde kerkbank dient nog te gebeuren.	

Wat al wel zeker is: eiken voorzijde orgelkast en borstwering met paneel donkerrood gebeitst, grenen zijwanden orgelkast idem donkerrood, gebeitst dan wel dekkend n.a.v. de aangetroffen kleurbewerking. Of die van 1860 is of dat er zich daaronder nog een kleurlaag bevindt, kan het kleurhistorisch onderzoek uitwijzen. De achterwand met veel oude inscripties blijft authentiek onbehandeld, evenals de balkonvloer die eveneens nooit beschilderd is geweest.

Snijwerk en beelden: (crème(?) wit (n.a.v. een vroeg 19de eeuwse afbeelding), wellicht opgehoogd met bladgoud en gepolychromeerde instrumenten in de materiaalkleur daarvan. Ofwel alles geheel vergulden.

Wapens van Gerlacius en Gockinga op het ornamentenbord in de borstwering weer in de passende heraldische kleuren. Of de basementlijst imitatie gemarmerd is geweest zal uit het kleurhistorisch onderzoek moeten blijken. Van de gecannuleerde kolommen zullen alleen de kapitelen en piëdestallen gemarmerd zijn geweest, de gecannuleerde schachten wellicht alleen rood gekleurd. Het snijwerk op de laatste kerkbank onder het orgel heeft momenteel een olijfgroene (basis)kleur. Deze kan als ondergrond hebben gediend voor bladgoud (ophoging). Er zijn vele goudresten aanwezig.

Een vergelijkbaar voorbeeld van deze kleurstelling kan gezien worden in Warffum (Freitag 1812), waar deze in 2022 met groot succes is gereconstrueerd. Ook in Uithuizermeeden bevindt zich een borstwering (Hinsz 1785) met wit gekleurd snijwerk van M. Walles (1804).

PLAN B

Is plan A, met dien verstande dat de huidige kleurstelling gehandhaafd blijft omwille van het respecteren van de restauratievisie '1939' van het kerkgebouw, i.c. met een eenheid van kleur van alle kerkmeubilair. Daarom geen ERM-kleurhistorisch onderzoek. Orgelkast, balkon en borstwering blijven dus gelooft eiken, de kastzijwanden imitatie eiken. De wapens van Gerlacius en Gockinga op het ornamentenbord in de borstwering worden wel weer in de passende heraldische kleuren geschilderd. De achterwand en balkonvloer blijven wel, zoals origineel in 1791, authentiek onbehandeld.

PLAN C

Is plan A, met dien verstande dat ook de oorspronkelijke windvoorziening niet wordt gereconstrueerd en er dus geen balghuis in de torenruimte achter het orgel wordt gemaakt. Het werk uit 1944 blijft wel bestaan. De speelplek komt weer aan de voorzijde van de orgelkast. De gerestaureerde magazijnbalg kan zodoende worden teruggeplaatst naar de zuidkant van het orgelbalkon, waar zich nu de klaviatuur van 1944 bevindt. De windkanalisatie wordt (deels) aangepast naar de situatie van 1938.

De bestaande kleurstelling handhaven conform plan B. Qua pijpwerk en klank wordt wel zoveel als mogelijk teruggegrepen naar 1791, dat van 1944 wordt zoveel mogelijk bijpassend gecorrigeerd.

PLAN D

Is plan C, waarbij de situatie 1939 min of meer uitgangspunt is en derhalve het pijpwerk uit 1939 ook blijft zoals bestaand. De klanksfeer dient dan ook die van 1939 te blijven. Het bestaande pijpwerk blijft grotendeels gehandhaafd, zij het dat e.e.a. naar de situatie van 1939 wordt teruggebracht n.a.v. de aangetroffen dispositie op de registerschildjes. De nog aanwezige Lohman tremulant wordt volledig in diens stijl hersteld. De klavieromvang wordt weer C – c3.

Er is hierbij echter een groot probleem, omdat de klankuitgangspunten van 1939 een zeer zachte klank tot gevolg hadden. Dit zal empirisch moeten worden bepaald, waarbij het onzeker blijft in hoeverre dit de originele situatie uit die tijd is.

Het elektrische pedaal uit 1944 blijft gehandhaafd. Al het elektrische materiaal dient wel geheel vernieuwd te worden, omdat het geheel verouderd en versleten is. De registertrekkers met knoppen uit 1943 worden bij de trekkers aan de voorzijde toegevoegd.

Vanwege de bovengenoemde onzekerheid over de klankgeving, kan als alternatief al het aanwezige pijpwerk geheel geherintoneerd worden in een te kiezen klankkleur, zoals alle pijpen die mogelijk maken, waarbij er meer gestreefd kan worden naar een stilistisch oudere klank dan die van 1939, bijv. meer richting een stijl van ca. 1840. Een dergelijke ingreep is dan dus geheel op basis van ideeën van nu. Wat er dan nog resteert is recent oud materiaal, dat niet meer de bedoelde klank van 1939 heeft. Dat houdt wel in dat er veel hogere opsneden moeten komen en dat geeft authentiek verlies van materiaal uit 1939.

Als alternatief voor de dispositie van het Borstwerk kan de Viola 8 voet plaats maken voor een Dulciaan 8 voet in Lohman stijl en kan de Trompet nieuwe kelen en tongen krijgen in Lohmanstijl.

M = A. de Mare en H.H. van Loon, 1680
 L = D. Lohman, 1791
 V = L. Verschueren, 1939
 R = Mense Ruiter, 1946
 N = Nieuw

HOOFDWERK (C-c3)			BORSTWERK (C-c3)			PEDAAL (C-d1) (N)	
Prestant	8 voet	L	Gedakt	8 voet	M/L	Bourdon	32 voet
Bourdon	16 v	M/L	Quintadena	8 v	V	Subbas	16 v
Salicionaal	8 v	V	Gamba	8 v	V	Octaaf	8 v
Roerfluit	8 v	M/V	Fluit	4 v	M/L/V	Gedekt	8 v
Octaaf	4 v	V	Speelfluit	2 v	L/V	Octaaf	4 v
Quint(fluit)	3 v	L				Octaaf	2 v
Octaaf	2 v	V					
Mixtuur	4 sterk	V	Tremulant (opliggend hele werk)				L
Trompet	8 v	V	Manuaalkoppel (origineel schuifkoppel)				L/N
			Afsluiters HW en BW				N
			Pedaalkoppel HW op plaats huidige trekker voor de Windlosser. Die voor BW wordt toegevoegd				N
			Registerknoppen voor het pedaal				R
			Registermechaniek extra bijgemaakt.				N

Het pedaal blijft een unitsysteem van open en gedekte registers, waaruit 3 open en 3 gedekte registers zijn verdeeld.

Windvoorziening : magazijnbalg (1938), uit onderdelen van 1791 samengesteld

Winddruk : ca. 64 mm, dan wel ca. 90 mm

Toonhoogte : a1 = 435/440 Hz

Stemming : Gelijkzwevend over de 1/10 komma

Klanksfeer van hetzij 1939, hetzij in een fantasieversie 1939-nieuw (1939 'geoptimaliseerd').

De windladen, mechanieken en de meeste windkanalen dateren uit 1791. Ca. drie registers dateren deels nog uit 1680 en idem bijna vier van Lohman, waaronder alle frontpijpen. De overige zijn uit 1939 en 1944. Ruim 40% van het pijpwerk is dus ouder dan 1939.

PLAN E

Het gehele orgel blijft zoals het tot nu toe is overgeleverd, m.i.v. de uitgebreide klavieromvang tot g3. Al het defecte wordt volgens de bestaande situatie hersteld, respectievelijk waar nodig vernieuwd, zoals het verouderde en versleten elektrische systeem uit 1944. De blaasbalg wordt gerestaureerd, maar blijft op de huidige positie. De huidige windkanalisatie blijft eveneens zoals bestaand. De oude kanaaldelen van Lohman blijven dus losse onderdelen, die niet benut worden. Ook de huidige klaviatuur aan de zijkant van Mense Ruiter blijft zoals deze nu is en wordt gerestaureerd. De niet gebruikte klaviatuur aan de voorzijde van de orgelkast wordt wel optisch hersteld, maar blijft eveneens behouden zoals ze nu is. De dispositie blijft zoals genoteerd op pag. 12. De zachte klank gaat terug naar 1944, vanwege de destijds toegepaste lage winddruk. Een optie is handhaving van de in 1993 gewijzigde klank, met een voor het pijpwerk van 1938 te hoge winddruk. Deze wordt slechts incidenteel verbeterd, maar kan dan niet optimaal sprekend en klinkend gemaakt worden.

8. De planonderdelen in detail toegelicht n.a.v. de genoemde wegingscriteria

PLAN A

In de voorgaande hoofdstukken zijn de plannen reeds samenvattend becommentarieerd volgens de visie van de eigenaar en de SVBS. In dit hoofdstuk wordt een poging gedaan deze visie (zelf)kritisch te toetsen aan de wegingscriteria zoals die op pag. 5-6 zijn beschreven. Omdat de wegingen complexe materie zijn, willen de eigenaar en SVBS deze graag voorafgaand aan de vergunningaanvraag bediscussiëren met de overheden om zo tot een gedegen afweging te komen en de daaropvolgende procedure eenvoudiger te maken. De genoemde wegingen worden in de navolgende toelichting bij plan A per nummer becommentarieerd. De monumentale waarden die worden beschreven vallen onder de categorieën *orgelmakers*, *bouwstijl*, *klankstijl*, *toonhoogte* en *kleurstelling*.

1. Orgelmakers.

Het Stedumer orgel is het enige instrument van de stichter van de vier generaties tellende Lohman orgelmakersdynastie in Nederland, Dirck Lohman. Zijn afkomst is nog duidelijk te zien en te horen, nl. Oost-Friesland; Lohman kwam uit Emden. Daarmee introduceerde hij een Noord-Duitse orgelcultuur in Groningen, die intussen anders van aard was dan de dito Duitse orgelcultuur die Schnitger rond 1690 naar Groningen bracht en die door zijn school (Hinsz en Freytag) in de tussentijd in zekere zin 'vernederlandst' was.

Bouwstijl. Met name de bouwstijl van Johann Friedrich Wenthin te Emden, die in zijn tijd beroemd was, paste Lohman deels toe, zoals de dwarsliggende walsramen onder de windladen. Johan Wilhelm Timpe, die aanvankelijk Lohmans leerling was, paste deze bouwwijze ook toe, bijv. bij diens grote orgel in de Nieuwe Kerk te Groningen (1831). Gebleken is dat dit een uitstekend toucher oplevert. Lohman keek echter ook terug naar de 17de eeuw en maakte bijvoorbeeld zeer grote blaasbalgen, zoals van de Westfaals-Nederlandse familie Bader. Ook de nieuwe orgelkast met gecorniste lijsten en een Schnitgerachtige indeling doet archaisch aan en is dan ook lange tijd voor ouder dan 1791 gehouden. Hierin was hij juist een tegenspeler van Wenthin die de heersende rococo mode volgde met zwierige en grote gebogen frontlijnen. Een jaar voordat Stedum zou worden aanbesteed, voltooidde Wenthin in Nieuwolda zijn enige orgel in Nederland met het voor hem typerende fronttype. Wel is er overeenkomst m.b.t. de toegepaste hoge winddruk van rond 90 mm.. Lohman daarentegen moet met goed stilistisch gevoel voor de bestaande (Schnitger)stijl van de reeds aanwezige borstwering met wapenpaneel een harmonieus bijpassend ensemble hebben willen maken. Dus juist teruggrijpend naar eerdere vormgeving.

Klankstijl. De klankstijl is in de eerste tien jaar Dircks dood in 1814 door zijn beide zoons overgenomen en laat ook daarin deels een teruggrijpen naar 17de eeuwse sferen zien en horen: relatief wijde mensuren en vanwege de hoge winddruk enerzijds een ietwat zuchtend melancholieke klank, zoals we die ook kennen van de orgelmakers in bijv. Noordwolde (Huisz 1658 en Lohman 1833), maar anderzijds klinkt het orgel krachtig en zangerig, zowel in de aparte registers als in het volle werk. Deze klanksfeer kan vergelijkbaar worden aangetroffen in de Lohman orgels te Zuidwolde en Eenrum (1815-17). Orgels die door N.A. Lohman zijn gemaakt, zijn nog gemaakt in de klankstijl van zijn vader, hoewel bij die orgels de gekozen winddruk al aanzienlijk lager ligt, maar nog altijd hoger is dan bijv. bij Freytag. Het klanktype in Stedum is, tezamen met het Wenthin orgel in Nieuwolda, voor de periode van ontstaan voor Groningen tamelijk uniek en voegt iets wezenlijks toe aan het monumentale Groninger orgelbezit.

De toonhoogte. Een versterkend element daarbij is het feit dat het orgel in Stedum de voor Groningen nu unieke kamertonhoogte heeft gehad, waardoor een geheel andere klanksfeer ontstaat dan bij andere oudere orgels, die vrijwel allemaal in netto dan wel hoog koortoon staan, d.w.z. een kwart tot halve toon hoger dan normaal.

Kleurstelling. Het is in het archief duidelijk benoemd dat het orgel met balkon en borstwering uit 1791 tot 1938 gekleurd is geweest (n.a.v. aangetroffen dieprode restanten en een 19de eeuwse afbeelding) met licht getint dan wel volledig verguld lof- en beeldhouwwerk.

Al met al maakt dat dit orgel bijzonder voor het Nederlandse orgelbezit in het algemeen en voor de provincie Groningen in het bijzonder. Het zal zeker opnieuw een belangrijke rol gaan spelen als het weer zoals vanouds oogt en klinkt.

2. Het kerkgebouw.

De kerk is een van de topstukken van de Groningse middeleeuwse kerkbouw. De toren is als een baken bepalend voor het Groninger landschap. De binnen architectuur van deze toren is uniek en deze herbergt ook de oudst gedateerde luidklok van de provincie Groningen uit 1300. Beroemde borgfamilies zoals bijv. de fam. Clant en hun borg Nittersum waren een van de meest invloedrijke borgfamilies in Groningen. Adriaan Clant tekende in 1648 de Vrede van Munster. Niet voor niets liet zijn zoon Johan Clant in 1672 door Rombout Verhulst een grafmonument voor zijn in 1665 overleden vader maken. Een connectie met de beroemde Amsterdamse bouwmeester Philips Vingboons, architect en bouwer van de nieuwe borg Nittersum in 1669, is ook duidelijk zichtbaar in de architectuur en de onderbouw van de graftombe. Het was Johan Clant die het oude orgel in 1680 door De Mare liet herstellen. In tegenstelling tot eerdere publicaties was er toen geen sprake van nieuwbouw. De stenen kerkvloer en het bankenplan met preekstoel zijn in opdracht van Johan Clant gemaakt en nog bijna volledig aanwezig. Eeuwenlang (tot en met de bouw van het orgel en daarna) heeft er dus een nauwe relatie bestaan tussen de borgbewoners, de kerk en het orgel. De scheiding tussen kerk en staat vanaf 1814 heeft daar definitief verandering in gebracht. Of die situatie het overlijden van de ouderwets feodale Gerlacius in 1817 heeft bespoedigd is niet bekend. Zeker is wel dat zijn financiële positie steeds slechter werd vanwege het ontnemen van allerlei oude rechten.

In 1877-1878 vond een eerste restauratie plaats van kerk en toren o.l.v.-architect J.J. v. Langelaar uit Breda in samenwerking met de destijds beroemde Rijksbouwmeester P.J.H. Cuypers. Tijdens deze restauratie werden de grote ingebroken ramen en het muurwerk terug gerestaureerd naar de oude vormen. Deze restauratie is uniek in de Nederlandse geschiedenis, omdat onder toezicht van enkele bouwmeesters van de in 1875 opgerichte Rijksdienst voor de Monumentenzorg voor het eerst een poging is gedaan om bij een kerkrestauratie de meer oorspronkelijke muur- en raamindeling te herstellen. Naast nieuwe bepleistering werd ook een binnenschildering gerealiseerd die duidelijk (fantasie) neogotische kenmerken kreeg. Het is de enige Groningse kerk die in die vroege tijd op deze wijze gerestaureerd is. De restauratie heeft in die tijd veel kritiek losgemaakt, hetgeen aanleiding was tot een heftige polemiek, die uitgebreid beschreven is in het geschrift 'De kwestie Stedum', voorkomend in het boek 'De maakbaarheid van het verleden' over P.J.H. Cuypers als restauratie-architect, door A.J.C. van Leeuwen. Bij deze restauratie is de preekstoel met volledig omheind doophek vanaf de hoek van het schip (waarschijnlijk aan de noordzijde) inclusief doophek midden voor het koor gezet en werd, zoals in meer grote oude Groningse kerken in die tijd, in combinatie daarmee een glazen koorafscheiding gemaakt vanwege de beheersing van de verwarmingskosten. Dat was vaak geen probleem, omdat het koor in die tijd weinig voor liturgische doeleinden gebruikt werd.

Het bankenplan had op foto's van na 1878 aan elkaar geschoven linker- en rechter banken, te zien aan de scheidingen in het midden met daarop sierknoppen. Op de aquarel van Bosboom is echter ook al een zuider zijpad te zien. Dat zou betekenen dat het oude bankenplan, met middenpad in het schip en met de banken opgesteld tegen de zijmuren van het schip, al eerder moet zijn samengevoegd.

In 1937-1939 vond een tweede zware restauratie plaats o.l.v. A.R. Wittop Koning uit Groningen met uitvoerend medewerker R. Offringa. Tijdens deze restauratie werd o.a. het gehele dak vernieuwd. De kerk draagt zowel binnen als buiten in veel details de kenmerken van een vroege Wittop Koning restauratie. De aanwezige kleuren van al het kerkmeubilair werden geloofd en de fresco's werden op een 'harde' wijze geretoucheerd, hetgeen neerkwam op bijna geheel overschilderen. Men kijkt nu eerder naar stijlkopieën dan naar originele fresco's, waarbij ook nog diverse foutieve interpretaties zijn gemaakt van de oorspronkelijke schilderijen.

In 1939 is de glazen wand tussen koor en viering verwijderd, evenals het nog originele doophek. Sindsdien staat de preekstoel als losstaand meubel tussen viering en koor en ontleent ze, net als de herenbank eerder, het zicht op het koor met de graftombe. Hoe fraai en karakteristiek het interieur ook nu nog is, het kerkinterieur heeft toch sterk geleden onder deze twee restauraties. Het is dus de vraag hoe we deze restauratievisie heden ten dage moeten waarderen.

3. *'Historisch gegroeid'*.

Kerk en orgel hebben een turbulente restauratiegeschiedenis beleefd, die vragen oproept of de stelregel 'historisch gegroeid' misschien ook 'historisch vergroeid' zou kunnen betekenen. Het zal een ieder duidelijk zijn dat er ook in het verleden sublieme vaklieden waren, maar ook middelmatige tot ronduit slechte. Daarnaast spelen de cultuur van de tijd alsmede praktische (on)mogelijkheden een beslissende rol. Oude orgels zijn in de loop van de tijd altijd aan de tijdseigen mode aangepast als er weer een restauratie nodig was. Dit gebeurde zowel in techniek en klank als in kleurstelling. Ook in de eerste helft van de 20^e eeuw was dat nog het geval. Toen was een industriële aanpak in de mode en was een dergelijke praktijk vanzelfsprekend. Het oude orgelmakers kunstambacht was in die tijd vrijwel geheel verdwenen. In plaats daarvan was de orgelbouw opgedeeld in losse elementen van massale fabrieksmatige makelij, die vervolgens door een orgelmaker werden samengesteld tot een speelbaar orgel. De resultaten daarvan waren sterk wisselend, van soms indrukwekkende nieuwe instrumenten tot totaal vernielde orgels door mislukte restauraties. Pas in de tweede helft van de 20^e eeuw drong het besef door van de noodzaak van het restaureren van orgels naar een vroegere periode. Vanaf die tijd werd, aanvankelijk nog schoorvoetend, een wegingsproces ingevoerd naar welke periode in de geschiedenis het orgel dan het beste zou kunnen worden terug gerestaureerd en drong ook het besef door dat oude ambachtstechnieken een voorwaarde waren voor het welslagen van restauraties. Die technieken waren echter vrijwel verdwenen en moesten worden herontdekt. Er volgde een moeizaam proces van tientallen jaren van trial and error waarin dat gaandeweg steeds beter lukte. Sinds ca. 1955 heeft voortschrijdend inzicht het restauratieniveau van discutabel naar excellent gebracht dankzij de beste specialisten. De ombouw van het Stedumer orgel in 1938-1944 gebeurde nog in de industriële periode, met alle gevolgen van dien. Zie hierover verderop.

Orgels zijn muziekinstrumenten die (zo goed mogelijk) bespeeld moeten worden en worden zo gerestaureerd dat ze voor een periode van tenminste een halve eeuw kunnen functioneren in de toestand waarin ze bij de restauratie zijn gebracht. Het gebeurt in onze tijd echter regelmatig dat men tamelijk

rigide aan het generieke begrip ‘historisch gegroeid’ vasthoudt. Bij complexe klinkende monumenten als orgels is dat nogal eens een probleem, omdat het een kunstambacht betreft en orgels baat hebben bij een integrale restauratievisie. Niet een waarin op deelgebieden wordt ‘gesloopt’ en die vervolgens worden overbelicht. Ook dat heeft in het verleden tot foutieve restauraties geleid, zoals in 1958 in Loppersum. Het lijkt soms of die tijd terugkomt en zo worden (deel)reconstructies met de nodige argwaan benaderd en worden deze soms vrijwel onmogelijk gemaakt. Zo ook in bijv. Harkstede, een project dat nog gaande is. Daarmee wordt a.h.w. de tijd ‘op slot’ gezet en wordt de huidige tijd slechts benut om het overgeleverde te herstellen en zoals bestaand in stand te houden. De gewenste reconstructie mag alleen worden uitgevoerd als al het materiaal geheel nieuw wordt gemaakt in passende stijl. Bij het overgeleverde oude materiaal worden in Harkstede echter allerlei fundamentele wijzigingen in de bestaande situatie aangebracht omdat het niet anders kan. Daardoor krijgt het geheel een nogal dubbele lading. Je wilt oud materiaal behouden, maar doet dat op een manier die een gewijzigd instrument voortbrengt dat slechts als museumstuk zal gaan functioneren. Een orgel dat nauwelijks bespeeld wordt in plaats van er een fraai bruikbaar, interessant en toekomstbestendig speeltuig van maken. In Harkstede wordt dit verantwoord door te stellen dat er met restauraties per definitie te veel authentieke sporen verdwijnen, hetgeen slechts zou kunnen worden tegengegaan door het oude bestaande materiaal in een kast te plaatsen en er een volledige (nieuwe) reconstructie bij te maken. Aanpassingen dan wel corrigerende restauraties naar een vroegere periode worden zo onmogelijk en men sluit de beleidsmakers en ambachtslieden in onze tijd, paradoxaal genoeg, juist buiten het begrip ‘historisch gegroeid’, omdat wij in onze tijd met onze ideeën en ons vakmanschap daar geen deel meer van uit mogen maken. Ter illustratie: in Zuidhorn is in 2012 precies eenzelfde casus geweest en daar kon alles wel terug gerestaureerd worden en is het verdwenen materiaal volledig in stijl gereconstrueerd, ook binnen het begrip ‘historisch gegroeid’. Al spelend op dat orgel heeft men de indruk op een volledig oud orgel te spelen van dezelfde hoge artistieke en ambachtelijke kwaliteit dan zusterorgels van Zuidhorn, die nog wel grotendeels authentiek zijn. De klemmende vraag doemt dan op waarom in 2012 eenzelfde planinsteek nog volledig geaccepteerd was – een orgel dat zich intussen ook in alle opzichten positief heeft bewezen – en dat 12 jaar later zoiets bijna volledig uit elkaar getrokken wordt en er zodoende ook twee orgels ontstaan met dubbele restauratiekosten, de ene gesubsidieerd, de andere niet omdat het reconstructie betreft.

Daarentegen gebeurt momenteel, dus gelijktijdig, in de Grote Kerk te Zwolle precies datgene wat de eigenaar en de SVBS in Stedum bepleiten, namelijk een restauratie van al het authentieke materiaal, een reconstructie van verdwenen pijpwerk en vervanging van pijpwerk van een wel degelijk serieuze maar ‘vroegere’ restauratie van het orgel in 1955, pijpwerk van zelfs nog 16 jaar jonger dan het Stedumer materiaal uit 1939. In Zwolle is in 1955 nog doelbewust gehandeld door een ook destijds zeer vakbekwame orgelmaker. Het pijpwerk uit 1955 mag echter allemaal vervangen worden door replica’s van Schnitger uit 1721.

In Stedum echter was het, zoals de geschiedenis ons leert, een amateuristische gelegenhedenoplossing, maar was het eigenlijk een verlegenheidsoplossing. De oude klank die nu in Zwolle ontstaat is van een ontroerende schoonheid en zal veel dichter in de buurt komen van de klank van het oorspronkelijke orgel uit 1721 dan een volledige reconstructie in Harkstede uit 2025. Een dergelijke aanpak bewijst alleen maar dat in latere tijd aangepast oorspronkelijk pijpwerk en vervanging van pijpwerk van slechts ca. 70 jaar oud wel degelijk als geheel naar een vroegere klank teruggebracht kan worden. M.a.w., het zijn twee tegengestelde visies die momenteel spelen en beide zijn ze vergund. In Stedum kiest men dus duidelijk voor de ‘Zwolle aanpak’ en ziet men de ‘Harkstede aanpak’ als rigide en quasi wetenschappelijk. Een methodiek die niets toevoegt aan een zo gefundeerd, invoelend en vakbekwaam mogelijke restauratie van oud materiaal en het in stijl bijmaken van reconstructies die ook een oude klank geven.

Omdat ‘Zwolle’ zo’n grote uitzondering is geworden, zien we mede door dit soort ontwikkelingen nu al een versmalling van de kwaliteit van dit prachtige orgelmakers ambacht en zal dit in de komende decennia in versneld tempo verder afnemen tot slechts enkele orgelmakers het vak op het hoogste niveau nog machtig zijn. Zo dreigt deze prachtige vorm van monumentenzorg op den duur verloren te gaan, met het grote gevaar dat monumentale orgels op de middellange en lange termijn niet meer adequaat hersteld kunnen worden. Om dat te voorkomen moeten de orgelmakers die dat kunnen, in die gevallen waar dat de meest logische en overtuigende beslissing is, in staat worden gesteld af en toe een reconstructie uit te voeren. Zodoende is er nog ruimte om het ambacht op de jongere generatie over te dragen. Vergelijkbare processen zien we ook bij restauratieschilders, wiens kunstambacht door steeds minder vakmensen op topniveau uitgeoefend wordt.

De eigenaar en de Stichting zijn daarom van mening dat er van geval tot geval bekeken moet kunnen worden hoe het begrip ‘historisch gegroeid’ dient te worden gewogen. Die weging betreft het

‘voortschrijdende inzicht’ dat in de loop van de geschiedenis is ontstaan dat herstel en instandhouding, op basis van in het verleden getoond vakmanschap, de voorkeur verdient boven latere wijzigingen die, zoals na diepgaand onderzoek is gebleken, nu als discutabel kunnen en mogen worden gekenschetst.

M.a.w., indien is vast komen te staan dat een latere situatie geen, ofwel duidelijk minder recht aan het monument heeft gedaan dan het verdient, er sprake moet zijn van een ‘reset’ van de hoedanigheid van het monument. Als dat niet anders kan dan met behulp van gedeeltelijke reconstructie dan is dat geoorloofd, ook al zijn te reconstrueren onderdelen voor het Rijk in principe niet subsidiabel, behalve dan het uitgebreide historisch- en bouwkundig vooronderzoek daarvoor.

Overigens mogen Provincie en Gemeente daar qua subsidiëring anders over denken dan het Rijk, maar meestal gebeurt dat niet omdat zij het oordeel daarover doorgaans aan de RCE overlaten. Eigenaar en Stichting pleiten er daarom bij de Provincie en Gemeente voor om hierover, los van de RCE, een eigen visie te ontwikkelen. Het kan dan zijn dat die visies alsnog gelijk aan elkaar zijn, maar deze kunnen en mogen dus ook van elkaar verschillen. De Gemeente bepaalt uiteindelijk zelfstandig middels de vergunning, al dan niet volledig het intern advies van de RCE volgend, welk restauratieplan uiteindelijk wordt goedgekeurd. De Provincie is bovendien ook vrij in hoe zij, in samenwerking met de Gemeente, het project wil wegen en subsidiëren.

4. *Gevolgen van orgelrestauraties voor te maken keuzes*

Er zijn in het Stedumer orgel nog een aantal registers uit 1680 en 1791 (ruim 40% van het totale aantal pijpen) bewaard en daarin is het boeiende oude klankkarakter nog wel enigszins herkenbaar. Behalve de blaasbalg uit 1939 (deels met oud materiaal uit 1791) is al het technische binnenwerk van het orgel nog origineel uit 1791. De fraaie oude orgelbank met klavierdeksel uit 1791 is ook nog bewaard. De afgezaagde originele klaviertoetsen kunnen betrouwbaar in die vorm worden gereconstrueerd.

In het Stedumer geval heeft reconstructie dus slechts betrekking op ca. 60% van het pijpwerk, dat nieuw in Lohmanstijl gemaakt dient te worden, alsook het opnieuw aanbrengen van de kleurstelling, waarvan wellicht op een aantal plekken alle oude kleuren niet geheel zeker terug te vinden zijn en er dan een passende en vooral voor de hand liggende kleurkeuze gemaakt dient te worden. Daarbij kan een vergelijkend onderzoek naar andere Lohman orgels uit ongeveer dezelfde tijd als leidraad dienen en kan men op die manier vrij dicht de oorspronkelijke kleurstellingen benaderen. Zie voor een vergelijkend proces de genoemde (anders dan Lohman)orgels in Zuidhorn, Loppersum, Bellingwolde, Warffum en Zwolle als voorbeeld hoe fraai dit kan zijn en in onze tijd dus volledig maatschappelijk geaccepteerd en geprezen wordt. En hoe fraaier de kleurstelling is, des te langer blijft het instrument als geheel een kunstwerk dat door de gemeenschap geaccepteerd wordt en zijn een dergelijke klank en kleur over 50 jaar weer monumentaal, omdat ze in alle opzichten zo overtuigend zijn. Een fraai voorbeeld hiervan is het Martiniorgel in Groningen. Ook dat orgel was in 1939 volledig omgebouwd naar de smaak en kennis van die tijd, te vergelijken met Stedum, maar aldaar heeft men in 1977-84 gemeend het orgel te reconstrueren naar de toestand van 1740. Dat is op bijna geniale wijze gedaan, maar is vanwege de hoeveelheid overgeleverd-oude materiaal nu eerder een stijlkopie dan een volledig oud orgel. De geschiedenis heeft ons sindsdien echter geleerd hoe juist die beslissing is geweest en nu wordt het orgel als een van de fraaiste ter wereld bewonderd door kenners, liefhebbers en leken, wordt het dag in dag uit bespeeld, is het hét lesorgel van het Gronings conservatorium met wereldwijde aantrekkingskracht voor studenten en wordt het bij de meest uiteenlopende evenementen ingezet. Nog een recent voorbeeld is de restauratie-reconstructie in Loppersum (2018). Ook hier vergelijkbare reacties als bij de Martini. En zo zijn er vele te noemen.

5. *Kleurstelling orgel en kerkinterieur.*

Wat betreft de monumentale kleurwaarden is bewezen dat het orgel met balkon en borstwering van 1791 tot 1939 dieprood gekleurd is geweest (n.a.v. aangetroffen restanten en een midden 19de eeuwse afbeelding) met licht getint lof- en beeldhouwwerk. Deze kleurstelling heeft een periode van 87 jaar bestaan totdat er in 1878 een donkerder kleurlak over de oude is gestreken. Deze kleurperiode heeft bestaan tot 1938, dus 60 jaar. Hoe wegen we deze twee perioden t.o.v. de blank eiken periode 1939-2025, dus 86 jaar? Is de huidige status van groter belang dan de status van vóór 1939 of 1878? In samenhang daarmee doemt de vraag op of een verder verleden dan als minder concreet gevoeld wordt en een nabij verleden dus automatisch als van groter belang geacht wordt. Is het de keuze tussen het een of ander dan is dat niet anders dan een heel subjectieve keuze in onze tijd waar tegenover net zo goed een andere even subjectieve keuze gezet kan worden en er over smaak moet worden getwist. Dat leidt tot niets, behalve dan wanneer de overheid met generieke ideologieën en daarna met machtsmiddelen een keuze afdwingt.

Wat in onze tijd pleit voor herstel van de situatie van 1791 kan wellicht met een voorbeeld uit de muziekcultuur toegelicht worden. De ontwikkeling van de herontdekking van de Oude Muziek sinds de jaren zestig van de 20^e eeuw, de uitvoering ervan en het daardoor opnieuw maken (reconstructies) van instrumenten in de stijl van de middeleeuwen t/m de 19de eeuw, logenstrafte het feit dat de muziekcultuur van vóór de zestiger jaren moet blijven zoals ze toen was. Het laat zien dat 'oude geschiedenis' heel actueel kan zijn. De huidige cultuur van de mondiale klassieke muziek is zonder deze metamorfose inmiddels ondenkbaar geworden en heeft heden ten dage ook een fundamentele invloed gehad op de moderne symfonieorkesten, die het standaard repertoire daardoor heel anders zijn gaan spelen.

In de 19de eeuw was het orgel dus rood gekleurd en had het snijwerk een crème-witachtige kleur ofwel het was volledig verguld. Hoe de kleurstelling is geweest en of die nog volledig te achterhalen is, moet een ERM-kleurhistorisch onderzoek duidelijk maken. Duidelijk is dat het orgel met borstwering sinds 1878 een donkere laklaag had gekregen. Daar zijn nog diverse afbeeldingen van.

Pas sinds 1939 is er qua houten meubilair in de hele kerk dus een eenheid in materiaal en kleur ontstaan, t.w. naturel eiken. Daarvóór was dat niet het geval, zeker niet vóór de eerste kerkrestauratie van 1878 en evenmin daarna vanwege de vele toen aangebrachte neogotische muurschilderingen en de laklagen op het meubilair. De gewelffresco's waren in die tijd nog fraaier en, alhoewel ook al geretoucheerd, nog in relatief originele staat gelaten. Foto's van vóór 1939 (dagboek kerkrestauratie) laten dit zien. In 1937-39 zijn ze echter zeer hard en ook nog ietwat amateuristisch overgeschilderd, terwijl de muren met een grove grijze mortel gestukt zijn die heel anders is dan de meer witte mortel zoals alle oude kerken die hadden en die nu bij restauraties ook opnieuw wordt aangebracht. Daarmee is de relatieve authenticiteit van de gewelfschilderingen min of meer verdwenen en kijken we sindsdien naar stijlkopieën van veel mindere kwaliteit dan die van de oorspronkelijke schilderingen. Ze geven echter zeker de nodige sfeer en de originele thematiek is er deels ook nog, maar daarmee is alles ook gezegd.

Het kwam al eerder ter sprake: hoe waarden we de kerkrestauraties in onze tijd met alle vragen die we er bij kunnen stellen? Als uiting van de tijd en alleen daarom moet het zo blijven en mogen we er geen kwaliteitsnormen aan hangen, of kunnen in het kerkinterieur ook andere accenten worden aangebracht, zoals bijv. een opnieuw gekleurd orgel en zelfs een herstel van de originele opstelling van de kerkbanken en preekstoel en reconstructie van het doophek.

Zo is bij nogal wat recente orgelrestauraties de kleurkoppeling tussen bankenplan, preekstoel en orgel losgelaten. Ik noem slechts enkele van de vele voorbeelden, bijv. in Zuidhorn, Loppersum, Bellingwolde, Warffum en Zwolle. In Zwolle was dat ook het geval, omdat het grootste deel van het bankenplan verwijderd is omwille van de multifunctionaliteit en de kerk alleen al daardoor een geheel andere sfeer heeft gekregen. En niet alleen in Zwolle, maar vanwege de huidige eisen in zoveel kerken in Nederland. Bezoekers van de genoemde Groninger orgels hebben daarna zonder uitzondering het resultaat als zeer fraai beoordeeld; men heeft er dus geen last van dat er zich verschillende kleuren in het interieur voordoen. Sterker nog, van alle ca. 1700 monumentale orgels in dito Nederlandse monumentale kerken, en de duizenden andere in heel Europa, is van het merendeel de kleurstelling tussen interieur en orgel totaal verschillend. De Nationale Orgelencyclopedie van monumentale orgels bewijst dit.

Dus zijn de eigenaar en de stichting van mening dat ook in Stedum het orgel terug mag naar de meer oorspronkelijke kleur, omdat er in vroeger eeuwen per definitie altijd een relatie is geweest tussen instrument en kleur en veel orgelmakers juist heel precies waren in de keuze van de kleuren van hun orgels. De kleurstelling van de kerk speelde daarbij een ondergeschikte rol. Het archief in Stedum geeft het bewijs dat ook Lohman zelf schilders in onderaanneming voor hem liet werken.

6. Het historisch belang, gebruik en exploitatie.

Is het bestaande Stedumer pijpwerk van grotere monumentale waarde dan nieuw gereconstrueerd pijpwerk in de stijl van Lohman? De eigenaar en de Stichting kennen aan het laatste een hogere monumentale waarde toe dan aan het bestaande pijpwerk uit 1939 vanwege a. de hogere materiaal- en klankkunstwaarde maar ook b. vanuit de vaststelling dat fabriekspijpwerk van algemene vorm, legering en intonatie uit 1939 in Nederland in honderden orgels voorkomt en bepaald niet uniek is. Bovendien heeft dat pijpwerk qua kenmerken niets van doen met het oudere materiaal. Zodoende is er een wezensvreemd element in het orgel gebracht dat volkomen op fantasie berust. Pijpwerk van het eerste Lohmanorgel in Nederland met toegevoegde reconstructies (stijlkopieën) heeft die kenmerken juist wel en kan bovendien wetenschappelijk-historisch en artistiek-ambachtelijk in de buurt komen van het origineel.

De authenticiteit van het pijpwerk van het orgel en de klank zelf werden dus pas in 1939 voor het eerst grondig gewijzigd en zoals gemeld op z'n zachtst gezegd niet ten goede. Dus ook hier weer die lange periode, nl. 148 jaar(!), waarbij het orgel klonk zoals het ooit bedoeld was, en de veel kortere

periode, waarbij het orgel klinkt alsof het een compleet ander en veel minder fraai instrument is, namelijk 86 jaar. Bij de ontluikende belangstelling voor barokorgels in de tijd rond 1939 was er nauwelijks kennis en ervaring aanwezig. Ook de oude muziekcultuur zoals die er nu is (zie het voorbeeld bij punt 4) speelde in die tijd nog geen enkele rol en men was zich daar geheel niet van bewust, behalve dan dat musicologen en andere voortrekkers al wel belangrijke studies deden die ook nu nog van grote waarde blijken te zijn. Zij waren hun tijd dus een halve eeuw vooruit voordat adequate restauratietechnieken en speelwijzen meer algemeen gangbaar werden. Het is bijzonder te betreuren dat in 1939 als amateuristische verlegenheidsoplossing zoveel oude pijpen vervangen zijn door nieuwe in de toen eigentijdse stijl, omdat men nog niet in staat was om de oude pijpen adequaat te restaureren. Er moet dus worden geconstateerd dat de huidige hoedanigheid van het orgel een schim is van wat het oorspronkelijk was. Zo is de huidige speelaard stug en taai, de klankbeoordeling aan de zijkant slechter dan aan de voorkant, is de klank flets, diffuus en saai en heeft het klankkarakter niets van doen met de fraaie archaische orgelkast, die suggereert dat er wellicht oude geluiden te horen zouden zijn. Daar komt nog bij dat het orgel vanaf 1939 heel zacht geïntoneerd was op een relatief lage winddruk. Was dat in 1939 vanwege de toen nog totaal lekke windladen die een groot drukverlies gaven, in 1944 gebeurde dat onder invloed van de Katholieke Klokken- en Orgelraad en haar adviseur mr. Arie Bouman. De katholieke orgelcultuur is anders dan de protestantse vanwege een andere kerkmuzikale functie. Bij de RK-liturgie wordt het orgel vooral als koorbegeleidingsinstrument ingezet en is er veel gregoriaans te begeleiden, waardoor de algehele klankbalans veel zachter kan zijn. De protestantse gemeentezang vereist vanouds krachtig klinkende orgels. Dit is ook de reden geweest van het feit dat in 1944 vele opsneden van oude pijpen zijn verlaagd, zodat de pijpen bij een lage winddruk toch nog correct konden spreken.

Al met al is de ingreep in 1939/1944 een foute projectie op een protestants gemeentezangorgel geweest. Pas in 1993 is bij de meest recente grootonderhoudsbeurt de winddruk ca. 25 mm verhoogd om het orgel nog een enigszins acceptabel geluidsvolume en draagkracht te geven voor de muziek tijdens de kerkdiensten. De klank is er zeker door verbeterd en ook wel wat interessanter geworden, maar het is te horen dat de intonatie er niet op is gemaakt en het is de vraag hoe hiermee om te gaan als het materiaal zo blijft, zoals bij plan D en E (zie verder bij de beschrijving aldaar). De huidige situatie is immers een volledig 20ste eeuwse fantasie (1939-44/1993) met oud materiaal t.o.v. de oorspronkelijke situatie. Gezien wat er van de vroege Lohman bekend is, speelde het oude orgel soepel en minder taai en zwaar en klonk het oude orgel precies tegenovergesteld dan nu: krachtig, kleurrijk, doorzichtig, levendig en veel draagkrachtiger dan nu, ondanks de relatief geringe omvang.

Allemaal redenen om dit terug te willen halen, al was het alleen al om het orgel en de burgerij een beter toekomstperspectief te gunnen bij het toekomstig gebruik van het instrument en niet in de laatste plaats de overheidssubsidie het volle rendement te geven.

Feit is immers de beperkte uitstraling van het orgel in de afgelopen 85 jaar en dat het orgel daardoor geen enkele rol van betekenis speelt in de huidige gezamenlijke Groninger orgelcultuur en het, hoe wezenlijk ook voor de plaatselijke bevolking, slechts een begeleidingsinstrument voor de kerkdiensten is.

Dit alles overwegende zijn de eigenaar en de Stichting van mening dat ook bij dit wegingsaspect blijkt dat het oorspronkelijke concept door onkunde en gemis aan vakmanschap dusdanig geweld is aangedaan dat, zoals in vorige punten al is gememoreerd, het in onze tijd terecht is om, evenals bijv. recentelijk in Loppersum, Zwolle e.v.a. plaatsens, te besluiten dit als het ware recht te zetten en het object te herstellen zoals het ooit bedoeld was.

Heden ten dage is dat als nooit tevoren mogelijk geworden vanwege de voortgaande lijn van het over tenminste 70 jaar herontdekken en tot in de kleinste details uitoefenen van het oude orgelmakers ambacht. De topspecialisten van nu zijn dus in staat om een dergelijke reconstructie tot een succes te maken alsof het orgel altijd zo geweest is. Helemaal in het geval van Stedum zijn, naast het bijna volledig bewaarde houten gedeelte, voor het pijpwerk bepalende parameters als winddruk, stemming en toonhoogte dermate bekend, dat een betrouwbare terugkeer naar 1791 zonder veel twijfel gerealiseerd kan worden.

7. De waarde van anekdotische gebeurtenissen in de historie.

Het bij 1. genoemde element van het begin van vier generaties Lohman in Stedum is voor de Nederlandse orgelbouw (uit nationaal oogpunt) en voor de eigenaar en de Stichting (uit regionaal oogpunt) daarom van groot belang, omdat de beide zoons van vader Dirck met de beide dochters van de herbergier trouwden, waar ze tijdens de bouw van het orgel vertoefden.

Het feit van de liefdesgeschiedenis van de Stedumer orgelmakers is een belangrijk anekdotisch en

illustratief 'belevingsverhaal' bij de toekomstige exploitatie van het orgel en zal ook een inspiratie zijn voor de vrijwilligers die de openstellingen behartigen. Onder het orgel staat een fraaie maquette van de borg Nittersum van de beroemde 17de eeuwse Amsterdamse architect Vingboons. In Stedum is men zich zeer bewust van de aloude relatie tussen borg en kerk. Straatnamen zijn er naar vernoemd, de borglaan is enkele decennia geleden opnieuw aangelegd en kan bewandeld worden en over kerk en orgel zijn inmiddels vele publicaties verschenen. Ook al is de borg zelf er niet meer, de affectie voor beide gebouwen is groot en daarom wil men zich graag inzetten om dit bij zoveel mogelijk bezoekers voor het voetlicht te brengen. Mede vanwege dat doel is de Stichting Vrienden van de Bartholomeuskerk opgericht.

De samenhang van de historische feiten is al met al uniek te noemen. Het item van 'Het Verhaal van Stedum' is daarom een belangrijk onderdeel van 'Het Verhaal van Groningen'. Daarom is het van groot belang dat in deze kerk een orgel gaat klinken waarbij deze samenhang weer beleefd kan worden, omdat klank, kleur en gebouw elkaar a.h.w. verbinden.

8. Investing, exploitatie en rendement.

De investering in een plan als D of E zal slechts de instandhouding van het orgel zoals het nu is dienen, maar niet de exploitatie ervan in de nabije en verdere toekomst. De vraag rijst dan of dat geld dan wel ten volle besteed is en er dan niet beter een keuze kan worden gemaakt waarbij dat wel het geval is en de investering een groter rendement oplevert voor de verre toekomst. De passie voor de kerk inclusief het orgel is bij velen een diep beleefd historisch gevoel, omdat de geschiedenis van beide in de kerk zo tastbaar is. Indien dit alles m.b.t. het orgel als belangrijke visuele en klinkende verbindende schakel door de overheid gefrustreerd wordt, zal dat de animo voor de exploitatie van kerk en orgel sterk doen afnemen. Het zal voor Groningers opnieuw een bewijs zijn dat 'Den Haag' of 'Amersfoort' geen enkel oog heeft voor de Groningse belangen, ook niet van hun roemruchtige verleden.

9. Verhouding kosten-baten.

In de visie van eigenaar en de SVBS dient de verhouding kosten-baten m.b.t. de subsidiëring mede bepalend te zijn voor de afweging van de planvoorkeur. Ons inziens moet dan niet het financiële plaatje doorslaggevend zijn voor de hoogte van overheidssubsidie, maar de kwaliteit van het plan als onderdeel van een zo gunstig mogelijke exploitatie voor de toekomst. Het verschil tussen de totaalkosten van een plan dat de gunstigste monumentale waarden oplevert (hogere kosten) of een plan waarbij dat niet zo is, dient te worden afgewogen aan dat rendement. Zie hiervoor de prognoses van de subsidiabele kosten van de afzonderlijke plannen en de hoogte van de eigen bijdrage daarbij vanwege meer of minder actieve deelname van de overige cultuurfondsen bij hoofdstuk 9 en 10.

10. Rijksbudget subsidiëring provinciegelden.

N.a.v. de punten 7-10 doen de eigenaar en SVBS een beroep op de Provincie dat uit het grote budget dat Groningen momenteel ter beschikking heeft vanwege aardbevingsherstel, en wellicht ook uit Nij Begun als de Stedumer kerk in een breder cultureel verband zou kunnen gaan functioneren, ook een substantieel bedrag ter beschikking kan worden gesteld aan het plan voor het Stedumer orgel, indien we overtuigend genoeg hebben kunnen aantonen dat het complete 17de en 18^e eeuwse verhaal over kerk met orgel door haar toevoeging aan Het Verhaal van Groningen een verdere opwaardering van het Groningse culturele erfgoed oplevert.

PLAN B

Voor deze variant geldt grotendeels hetzelfde als de wegingen bij plan A, met dien verstande dat hierbij de visuele ingrepen van het kerkinterieur zoals die in 1939 zijn gedaan toch gerespecteerd worden, wat men er ook van vindt. Het binnenwerk van het orgel wordt wel gerestaureerd en gecompleteerd zoals in plan A. Er zal dan dus op wens van de overheid een scheiding worden aangebracht tussen de auditieve en visuele ervaring van het orgel. Je hoort 1680/1791, maar je ziet dat nog slechts in de vormgeving, niet in de kleur. De monumentale waarden worden dus niet als complete eenheid behandeld en gerespecteerd, maar er wordt een 'hap' uitgehaald. En dit alles omdat men '1939' per se wil handhaven als historische restauratievisie. Een vanzelfsprekende rode bloem wordt hier een bruine en wordt er dan bij verteld dat men dit in 1939 nu eenmaal mooi vond. Tegenstrijdig is dan wel dat de wapenkleuren op het orgel in 1938 zijn geloofd en die van de herenbank niet. Als gevolg daarvan zal dan in de exploitatie telkens verteld moeten worden dat het orgel een rijke kleurstelling heeft gehad, maar dat deze niet hersteld mag worden. Als men dan vraagt waarom het in Loppersum, Warffum en zoveel andere plekken dan wel mag en in Stedum niet, moet men het antwoord schuldig blijven vanwege de geheel eigentijdse en volledig subjectieve weging van '1939' door de

overheid. De eigenaar zelf kan die hoedanigheid immers niet overtuigend genoeg verantwoorden door de artistieke en emotionele kwaliteit van een gekleurd orgel te ontkennen.

Desalniettemin blijven de andere parameters van het totaalplan niet aangetast. De eigenaar en de SVBS kunnen met dit plan echter nog wel leven, indien er door de algemene consensus hierover toch wel een positief beeld ontstaat, dat dan ook ondersteund dient te worden door adequate financiering in ieders voordeel.

PLAN C

Hier zien we opnieuw de geleidelijke schaal naar beneden m.b.t. het na te streven ambitieniveau. In dit plan wordt '1939' nog verder ingevuld door naast behoud van het huidige uiterlijk nu ook de windvoorziening niet meer te reconstrueren, maar de sinds 1939 aanwezige magazijnbalg te restaureren. Verder blijft het herstel van de situatie 1791 zoals in plan A en B het basale uitgangspunt.

Omdat de klaviatuur van 1944 wel verdwijnt kan de balg dan wel weer op de plek gezet worden zoals dat in 1939 gebeurde, namelijk aan de zuidkant op het orgelbalkon.

Hierbij doemt wel de vraag op in hoeverre de relatie tot de oorspronkelijke windkanalisatie en balg gestalte moet krijgen. Deze relatie is immers essentieel voor zowel de klank van het orgel als het windgedrag. Herstel van de oorspronkelijke kanalisatie is hierbij niet wenselijk, omdat die een geringe inhoud heeft. Door de snelle luchtstromen in deze oude windkanalen ontstaat een zeer onrustig windgedrag, omdat de magazijnbalg de windstoten niet voldoende kan opvangen. Dat moet dan weer gecompenseerd worden door moderne middelen als schokbalgen of ontlaatplekken. Op die wijze kan er een redelijk functionerende wind gecreëerd worden, maar zal de kwaliteit ervan het te allen tijde moeten afleggen tegenover een originele windvoorziening met spaanbalgen. Zeker de zeer grote balgen die Lohman maakte zullen in combinatie met de kanaalmaten die door hem zijn ontworpen een zeer fraaie wind geven. Omwille van een geheel subjectief 'deel van 1939 toch maar respecteren' wordt daar dan van afgezien. Dat dit goedkoper is dan een spaanbalgenwind in een aparte te maken balgkast in de toren is evident, maar dat zal door de verdeling van subsidies van m.n. overige cultuurfondsen deels weer rechtgetrokken worden. De financieringsgegevens laten dat zien.

Vooralsnog is de eigen bijdrage bij plan C evenals bij plan B ongunstiger dan bij plan A. Ook plan C zou vanwege de eigenaar en SVBS nog wel geaccepteerd kunnen worden, maar dan moet de algehele financiering wel heel gunstig voor hen uitpakken. Zie hiervoor ook de planfinancieringen.

PLAN D

In dit plan wordt '1939' als historisch gegroeid concept zoveel mogelijk als leidraad genomen. Dit in weerwil van het voortschrijdend inzicht tot in het heden. Inderdaad is hier sprake van het behoud van vrijwel al het bestaande materiaal en blijft ook het uiterlijk bestaand zoals bij plan B en C. De pedaalbijdrage van '1944' wordt in aangepaste vorm eveneens behouden, maar dan vanaf de voorkant bespeelbaar gemaakt.

Een historisch probleem is echter dat een in alle opzichten 'terug naar 1939' in feite betekent dat het pijpwerk uit die tijd zal moeten klinken op niet gerestaureerde windladen. Immers in 1939 is wel veel pijpwerk vernieuwd, maar de echte technische restauratie vond pas plaats in 1943-44 door Mense Ruiter. Dat toen nieuwe pijpwerk klonk dus heel anders dan op de gerestaureerde windladen van daarna, terwijl er juist door Mense Ruiter op instigatie van adviseur mr. A. Bouman aan al het pijpwerk, ook dat van 1939, rigoureuze ingrepen zijn gedaan waaronder ettelijke opsnedeverlagingen.

Het probleem wordt nog groter indien men bedenkt dat, ook t.a.v. de keuze voor het bestaande materiaal, dat pijpwerk uiteraard ook in 1939 werd gemaakt om te kunnen klinken naar de smaak van toen. Orgels blijven immers te allen tijde muziekinstrumenten en zijn geen museumstukken die slechts uit oud materiaal bestaan. Het probleem is dat we niet weten op welke winddruk het orgel destijds is geïntoneerd, op de lage druk die er sinds 1944-46 is geweest. Gezien de intonatie van het pijpwerk was die zachte klank er ook al in 1939. Dat de druk toen nog veel lager werd, kwam voort uit de nog volkomen lekke windladen, waardoor er zich grote drukschommelingen voordeden. Is het dit laatste dan zal qua klank een terugkeer naar 1939 een grote deceptie opleveren, namelijk een zacht en weinig draagkrachtig orgel dat nauwelijks steun kan bieden aan de kerkzang. Dat betekent bijv. dat er altijd veel registers moeten worden getrokken om het orgel in dit opzicht nog enigszins functioneel te doen laten zijn. Dat betekent weer dat het orgelspel, naast de saaie klank van het orgel, ook nog eens des te eenvormiger wordt, omdat er weinig registratiewisseling kan plaatsvinden. Ook kan vanwege de dispositie van met name het Borstwerk wat minder 'kleurig' worden geregistreerd, omdat er al in de 19de eeuw een registerwisseling heeft plaatsgehadt, die in 1939 slechts gedeeltelijk, deels met ander pijpmateriaal, is gecorrigeerd.

Een alternatief is om helemaal te gaan fantaseren en het bestaande pijpwerk wel op een hoge druk te intoneren en alle intonatiekenmerken die in de pijpen in 1939 zijn aangebracht geheel te wijzigen. M.a.w., '1939' qua materiaal accepteren maar niet qua klank. Er zijn dan hogere opsneden nodig, wijdere kernspleten, meer open voeten etc., etc.. Dat heeft echter weer tot gevolg dat de toonhoogte van 1939 (a1 = 435 Hz) niet kan worden hersteld maar dat die zeker a1 = 442 of 445 Hz wordt. Dus net iets hoger dan de normale toonhoogte, zoals die in onze tijd gangbaar is. Zodoende kan er slechts met grote moeite met andere instrumenten samen gemusiceerd worden, terwijl dat in kamertoon met instrumenten, al dan niet getransponeerd, goed mogelijk is. Het is mogelijk om het pijpwerk een halve toon op te schuiven en dan af te knippen tot de gewenste toonhoogte, maar dan wordt er nog verder ingegrepen in de originele substantie en raakt men origineel materiaal kwijt. Op het Borstwerk kan de Gamba 8 vt eventueel vervangen worden door een Dulciaan 8 vt in Lohman stijl, maar daarvoor moet de windlade fors gewijzigd worden, zoals bij plan A of B. Ook kan de Trompet 8 voet van het Hoofdwerk kelen krijgen in Lohman stijl, zodat die minder Frans romantisch klinkt (de Trompet moest Frans klinken volgens mr. A. Bouman), maar meer rond Duits. Maar ook daarmee wordt van het concept 1944 verder afgeweken.

In feite komt het er op neer dat wat betreft de klank 'terug naar 1939' helemaal niet mogelijk is. Slechts 'terug naar 1944' is dan nog een optie. Het bepalen van de monumentale waarden van '1939' is dus een nogal hachelijke zaak en men vergelijkt al gauw appels met peren.

Ondanks alle bezwaren is dit in principe allemaal wel mogelijk. Alleen doemt dan de vraag opnieuw op: als reconstructie niet mag omdat het als ongeoorloofde eigentijdse fantasie beoordeeld wordt, mag dit dan wel, het 'shoppen' in overgeleverd materiaal naar wat je goeddunkt? Want een dergelijke ingreep in het materiaal van 1939 doet het orgel immers nog verder van de 'historisch gegroeide' overlevering verwijderd raken en er is sprake van juist nog meer fantasie dan bij een goed gedocumenteerde, onderzochte en ambachtelijk op virtueuze wijze uitgevoerde reconstructie.

PLAN E

Het zal niet verbazen dat de eigenaar en SVBS dit plan als een capitulatie zien t.o.v. degenen die menen dat het orgel zoals het nu is toch de meest verkieslijke optie is, compleet met alle fantasie elementen en technische en artistieke onvolkomenheden die het in zich heeft.

Want ook hier speelt de keuze van de al dan niet hoge winddruk die er moet zijn. In '1939-44' was die laag en pas vanaf '1993' hoog. Waar kiest men dan voor? De huidige intonatie is een verlegenheidsoplossing, omdat de intonatie in principe is aangebracht met een lage winddruk. Wil de hoge druk van nu gehandhaafd blijven, dan zal het pijpwerk gewijzigd dienen te worden om de slechte en overblazende intonatie (gespannen en afgeknepen klinkende pijpen vanwege de te lage opsneden die in 1934-44 zijn aangebracht) te corrigeren. Het kan dan haast niet anders dan dat er intonatie ingrepen moeten worden toegepast die lijken op de klankvariant bij plan D.

We zien dus dat het handhaven van deze variant lijkt op het accepteren van artistieke chaos en willekeur in het orgel om de bestaande situatie als 'historisch gegroeid' als zodanig in stand te houden en te voldoen aan de algemene stelregel. Op deze wijze is het echter holle retoriek en is de feitelijke waarheid precies het tegenovergestelde. Bovendien is het sterk de vraag of een orgelmaker restaurateur een dergelijke onvolkomen klank wil laten zoals die nu is. Nu kan het omdat het orgel in de beeldvorming gerestaureerd moet worden, maar wanneer die restauratie klaar is en het orgel nog steeds slecht geïntoneerd klinkt, zal dat geen reclame betekenen voor de orgelmaker, want zo'n restauratie wordt al gauw als mislukt beschouwd. De topspecialist orgelmaker is daar terecht niet van gediend.

Dit plan subsidiëren ziet de eigenaar dan ook als een slechte investering, die bovendien in de praktijk zeer negatieve gevolgen heeft. Zoals al heel lang is gebleken, blijft het orgel oninteressant en slechts in eigen dorp relevant als begeleidingsinstrument bij de kerkzang. De te verkrijgen subsidies zijn veel minder dan bij een Lohman reconstructie en de eigen bijdrage is dan wel lager, maar vanwege de te verkrijgen matige tot slechte kwaliteit nog altijd relatief hoog. M.a.w., zo is men ook nog eens een dief van de eigen portemonnee.

En last but not least, de animo en de geestdrift om kerk en orgel als geheel succesvol te gaan exploiteren zal op een teleurstelling uitlopen, omdat kerk en orgel elkaar niet kunnen versterken als interessant totaalverhaal van een monumentaal object met een boeiende historie dat weer gezien en beleefd zou kunnen worden. En dat ondanks het anekdotisch interessante verhaal dat Mense Ruiter in de oorlogsjaren (vaak 's nachts) zijn werk heeft verricht, en dat hij als onderduiker sliep op de gewelven onder het toen pas gerestaureerde kerkdak. Toch is dit verhaal ons inziens onvoldoende van gewicht om het huidige ondermaatse resultaat te rechtvaardigen.

Conclusie: deze variant niet doen dus. Het zal niet verbazen dat de eigenaar en de SVBS de planvarianten D en E afwijzen, omdat een volledige terugkeer naar Lohman zoals in plan A verreweg de meeste zekerheid biedt om op historisch verantwoorde wijze terug te keren naar een monumentaal orgel met een fraai

historisch verhaal. Een hoedanigheid die, alhoewel een interpretatie van nu, toch tamelijk dicht tegen het origineel aan zal kunnen liggen. Het zal voor de beleving van nu in ieder geval een orgel opleveren waarbij men echt het gevoel heeft naar een mooi authentiek instrument uit 1791 te luisteren, compleet met passende klanksfeer met oude lage toonhoogte en uiterlijke kleurbeleving zoals het ooit bedoeld was. Orgels zoals in het eerder al genoemde Zuidhorn en Loppersum bewijzen de kracht van deze psychologische eenheid: wat men ziet wordt gehoord en wat men hoort dat ziet men. De varianten van '1939' en '1944' missen deze voordelen in alle opzichten.

9. Financiering - projecttabellen

Als gecertificeerd orgeladviseur maak ik al drie decennia financieringsplannen voor eigenaren van orgels die gerestaureerd moeten worden en waarbij ik daarvoor als adviseur betrokken ben. Daardoor heb ik een ervaringsdeskundigheid kunnen opbouwen die resultaten oplevert die een redelijk betrouwbare prognose geven van de uiteindelijke eigen bijdrage van de eigenaar en die een marge hebben van 10% er boven tot 10% er onder. In de meeste gevallen maakte de uitkomst echter geen verschil met de reële kosten tot zelfs meer binnenkomende externe financiering dan dat het project gekost heeft, of tot slechts enkele procenten afwijkend. Het geeft dus een goede indicatie hoe de financieringsperspectieven zijn voor zowel de eigenaar en SVBS als de subsidiërende overheid en overige cultuurfonds.

De reden dat in deze notitie in een vroeg en vooral nog vrijblijvend stadium tevens aandacht wordt geschonken aan het financiële aspect, wordt genoemd bij de wegingen 9 en 10. Kernvraag daarbij is: hoe verhouden zich de projectkosten van zowel de eigenaar als de subsidiënten tot het gewenste resultaat en is het een al dan niet waardevaste diepte-investering voor de komende halve eeuw in relatie tot de exploitatie van dit klinkende monument, zowel in godsdienstige zin als voor de muziekcultuur.

Onderstaand noem ik samenvattend de belangrijkste bedragen per planmodel. De achterliggende stukken heb ik daartoe eerst gemaakt en deze zijn, voor de nodige transparantie, op verzoek verkrijgbaar. Per plan is er een set van 10 pagina's berekeningen.

Plan A

Totale projectkosten	€ 924.322,04
Subsidiabele kosten	€ 560.743,46
Niet subs. kosten	€ 363.578,47
Subsidie GRRG 70%	€ 392.520,50
Subsidie PB Cultuurfonds	€ 18.000,00
Overige subsidiënten	€ 277.296,61
Orgelfonds eigenaar	€ 165.453,65
Sponsoring en legaten	€ 40.551,00
<i>Totaal eigen bijdrage</i>	<i>€ 206.004,65</i>

Plan B

Totale projectkosten	€ 831.298,14
Subsidiabele kosten	€ 468.727,86
Niet subs. kosten	€ 362.570,28
Subsidie GRRG 70%	€ 328.109,50
Subsidie PB Cultuurfonds	€ 15.000,00
Overige subsidiënten	€ 227.775,69
Orgelfonds eigenaar	€ 192.861,17
Sponsoring en legaten	€ 39.765,04
<i>Totaal eigen bijdrage</i>	<i>€ 232.626,21</i>

Plan C

Totale projectkosten	€ 749.059,56
Subsidiabele kosten	€ 461.937,49
Niet subs. kosten	€ 287.122,07
Subsidie GRRG 70%	€ 323.356,24
Subsidie PB Cultuurfonds	€ 12.000,00
Overige subsidiënten	€ 159.549,69
Orgelfonds eigenaar	€ 178.276,18
Sponsoring en legaten	€ 45.988,48
<i>Totaal eigen bijdrage</i>	<i>€ 224.264,66</i>

Plan D

Totale projectkosten	€ 608.363,08
Subsidiabele kosten	€ 537.746,95
Niet subs. kosten	€ 70.616,13
Subsidie GRRG 70%	€ 376.422,87
Subsidie PB Cultuurfonds	€ 8.000,00
Overige subsidiënten	€ 73.003,57
Orgelfonds eigenaar	€ 118.630,80
Sponsoring en legaten	€ 4.737,98
<i>Totaal eigen bijdrage</i>	<i>€ 123.368,78</i>

Plan E

Totale projectkosten	€ 548.302,75
Subsidiabele kosten	€ 511.562,40
Niet subs. kosten	€ 36.740,35
Subsidie GRRG 70%	€ 358.093,68
Subsidie PB Cultuurfonds	€ 8.000,00
Overige subsidiënten	€ 54.830,28
Orgelfonds eigenaar	€ 98.694,50
Sponsoring en legaten	€ 3.053,31
<i>Totaal eigen bijdrage</i>	<i>€ 101.748,01</i>

10. Financiering – toelichting op de projecttabellen

Op basis van bovenstaande prognoses hierbij een vergelijkingsschema van de eigen bijdrage per project.

Vergelijk plan A met plan B	-	Plan B is € 26.621 goedkoper, verschilpercentage is 11,4%.
Vergelijk plan A met plan C	-	Plan A is € 18.260 goedkoper, verschilpercentage is 9,0%.
Vergelijk plan A met plan D	-	Plan D is € 82.636 goedkoper, verschilpercentage is 40,1%.
Vergelijk plan A met plan E	-	Plan E is € 104.257 goedkoper, verschilpercentage is 51,0%.
Vergelijk plan B met plan C	-	Plan C is € 8.361 goedkoper, verschilpercentage is 3,6%.

Wat betreft de hoogte van de eigen bijdrage:

- Hogere plankosten genereren hogere subsidies ten bate van de eigenaar. Bij plan A t/m C is daarvan sprake, al is het hoogste rendement voor de eigenaar toch dat bij plan A. Bij B en C wordt dit geleidelijk minder gunstig en leidt dit zelfs tot een o.i. onaanvaardbaar hogere eigen bijdrage, omdat het ook anders en beter kan.
- De eigen bijdrage bij het meest ambitieuze plan A is aanzienlijk lager dan bij plan B en C, terwijl daarbij essentiële elementen ontbreken die juist het resultaat qua artistieke kwaliteit op een hoger plan kunnen brengen. Dit zou dus duidelijk pleiten voor plan A, vandaar ook dat dit de voorkeurskeuze is van de eigenaar en de SVBS.
- De eigen bijdrage is afhankelijk van een fonds en enkele particulieren waar we contact mee hebben, maar die nog niet genoemd wil(len) worden. Het fonds wil alleen doneren als er een ambitieus plan wordt uitgevoerd en er iets moois ontstaat waarmee in het heden vier eeuwen Groningse geschiedenis verrijkt wordt en waarmee ‘Het Verhaal van Groningen’ extra glans krijgt. Bij het afschalen van de ambities wordt ook het toe te kennen bedrag verminderd, tot er bij plan D en E niet meer gedoneerd wordt, omdat daarbij slechts de geschiedenis vanaf 1939 financieel gewaardeerd wordt en de vroegere periode voor een belangrijk deel wordt genegeerd, hetgeen men in Stedum zeer onterecht vindt. Laat het Rijk en de Provincie dan maar extra doneren is de redenering.
Deze gang van zaken laat zien dat een weging t.o.v. het intrinsieke belang van een volledige Lohman reconstructie positieve maatschappij brede visies en ondersteuning laat zien. Overheden zouden o.i. hierop ook moeten inspelen.
- Dat de eigen bijdrage bij plan D en E lager is, is vooral het gevolg van een t.o.v. plan A t/m C als vanzelfsprekend beschouwde hoge provinciale subsidie, omdat daarbij volgens de generieke visie van de RCE (‘behoud gaat voor vernieuwing’) het herstel van al het overgeleverde materiaal volledig subsidiabel gesteld wordt. Daarbij wordt de artistieke en technische kwaliteit ervan in principe niet meegewogen. Tenzij...??
- Ook voor de Provincie geldt o.i. hier een dilemma: wil zij een klinkend monument, bestaand

uit materiaal van drie eeuwen vanuit de visie ‘historisch gegroeid’, echter vanwege de jongste ingreep in 1939 van matige tot slechte kwaliteit, met een fors bedrag subsidiëren, terwijl met een vergelijkbaar bedrag o.i. ook een orgel met hogere kwaliteit en dito historische en monumentale waarden gerealiseerd kan worden?

- Vanuit deze optiek voeren eigenaar en SVBS een pleidooi bij de RCE om in enkele specifieke gevallen toch reconstructie te willen subsidiëren. Wij zien de casus Stedum als zo’n geval, omdat wij het onterecht vinden als het Rijk en de provincies tonnen subsidies aan kwalitatief minder goede restauratieprojecten toekennen, omdat generieke gewoonten en ideologieën als ‘reconstructie is slechts eigentijdse fantasie’ bij het toewijzen van subsidiabele kosten de overhand hebben. En dat omdat de RCE in gevallen als Stedum dan slechts de norm stelt zonder kwaliteitsstelling. Of toch niet?
- In het verleden was dat niet zo en zijn diverse fraaie reconstructies volledig gesubsidieerd zoals bijv. het 17de eeuwse orgel in de Pieterskerk te Leiden (1999) en de compleet nieuw gemaakte reconstructie van het orgel in Zeerijp (1979). Ook toen was er sprake van een uitzonderingsgeval en zijn er daarna geen verdere discussies over andere precedenten geweest. In de jaren 70 en 80 van de 20^e eeuw werd oud en nieuw standaard mee gesubsidieerd, 50% Rijk, 20% Provincie en 10% Gemeente. Waarom dat standpunt later is verlaten is in onze tijd eigenlijk nog niet bediscussieerd. Of was het louter bedoeld als bezuiniging om op die manier meer projecten te kunnen helpen financieren, omdat te weinig rijksbudget voor monumenten al sinds de oprichting van de Monumentenzorg in 1875 het grote probleem is in ons land? Vandaar dat de eigenaar en de SVBS er in dit geval toe oproepen dit te heroverwegen.
- In Stedum is slechts bijna 60% van het pijpwerk reconstructief. Al het andere materiaal van het complete orgel is authentiek uit 1791. Het deel reconstructie binnen de totale restauratie van het authentieke materiaal is dan nog slechts 12,9%. Het zou o.i. redelijk zijn om daarom het gehele project subsidiabel te stellen, zoals dat normaliter ook bij plan D en E het geval is. En vindt men dat een brug te ver, dan zou het pijpwerk voor 40% gesubsidieerd kunnen worden, maar dan i.i.g. wel 100% voor de reconstructie van de windvoorziening. Nu mag dat eveneens slechts 40% zijn vanwege het percentage origineel pijpwerk. En als dat zelfs te ver zou gaan, dan zou een volgende verdeelsleutel ook een mogelijkheid zijn: stel dat in het nieuwe concept 1 van de 4 pedaalregisters als oud meegenomen kan worden, dan is er sprake van 9 oude registers op het totaal van 18, dus 50%. Dan zouden de subsidiabele kosten bij A tenminste € 53.667,-- hoger kunnen worden vanwege het pijpwerk, plus € 68.300,-- voor de windvoorziening, totaal dus € 121.967,-- meer. Op die wijze worden dan de monumentale waarden van plan A, B en C enigszins gelijk getrokken met die van D en E. De vraag die resteert is waarom dat niet zou kunnen of mogen. Regel is regel, ervan afwijken geeft precedenten? Het verleden heeft echter aangetoond dat die precedenten er niet zijn.
- Als dat dan niet mag en het zijn particuliere initiatieven die de eigenaar moeten helpen de niet-subsidiabele kosten te drukken vanwege de wens van topkwaliteit, wat zegt dat dan over de overheid? Waar staan zij dan en aan wiens zijde? Aan de zijde van het belang van het monument??
- Er is in de subsidieprognoses rekening mee gehouden dat de burgerlijke gemeente niet doneert vanwege het ‘ravijnjaar 2026’ en de moeilijke financiële situaties van veel gemeenten, ook in de jaren daarna. Indien de gemeente wel kans daartoe ziet, zoals in het verleden met forse bedragen is gebeurd bij restauraties van alle oude orgels van de vm. gemeente Eemsmond, zou dat uiteraard zeer welkom zijn.
- Er is m.b.t. plan A wel een donkere wolk aan de horizon als gevolg van de mogelijke weigering van de RCE om het nieuwe pijpwerk en daarmee de windvoorziening volledig subsidiabel te achten. De eigenaar en de SVBS zien zich daardoor voor een torenhoge financiële drempel gesteld die wellicht slechts met een groot legaat, of met onverwachte andere particulieren of met voor ons op dit moment nog niet bekende fondsen onopgelost kan worden. Voor de eigenaar (het kerkbestuur) zal een uitgave van 2 ton eigen bijdrage bij het Classicaal College voor Behandeling van Beheerszaken (CCBB) van de PKN op bezwaren stuiten en krijgt zij daar mogelijk geen toestemming voor. Indien dit niet lukt, dan zijn de eigenaar en SVBS genoodzaakt de plannen af te schalen naar plan D of E, omdat 1 ton eigen bijdrage wellicht wel haalbaar is.
- Omdat zo’n keuze door beiden als zeer onwenselijk beschouwd wordt, is de kans groot dat de teleurstelling zo ingrijpt dat alle initiatieven tot fondswerving voor en exploitatie na het project in de kiem gesmoord worden. Omdat enthousiasme dan omkeert in frustratie, is er zelfs kans dat het orgel helemaal niet wordt gerestaureerd omdat men dan van een indiening afziet.

Bedum, 21 augustus 2025.

Stef Tuinstra, gecertificeerd orgelbouwadviseur en als zodanig werkzaam voor de Hervormde Gemeente Stedum-Lellens-Ten Post-Wittewierum en de Stichting Vrienden van de Bartholomeüskerk Stedum.

Hervormde Kerk

Eenbeukige romano-gotische bakstenen kruiskerk uit de 13e eeuw, met 15e-eeuws koorsluiting en 13e-eeuwse toren met zadeldak. Inwendig koepelgewelven. 15e-eeuwse gewelfschilderingen. Grafmonument Adriaan Clant, 1672 door Rombout Verhulst.

Kas: 1791

Kunsthistorische aspecten

Een wat moeilijk te plaatsen geheel. De opbouw met de V-vormige velden herinnert nog aan de Schmitgerschool, maar de verhoogde zijtorens met hun rijk geprofileerde kappen zijn daarmee niet in overeenstemming. Afgezien van de facetten in de kappen van de torens, past de opbouw ook niet in het beeld van de inheemse Groninger orgeltraditie uit de 17e eeuw. Voor de hand zou dan liggen dat het orgel zijn huidige vorm in hoofdzaak te danken heeft aan werkzaamheden uit 1726, waarschijnlijk verricht door Matthias Amoor. Een probleem daarbij is dan wel dat de onderkas niet de toen nog gebruikelijke insnoering vertoont en die ook nooit heeft gehad. Uit het bewaard gebleven contract van 1787 blijkt echter dat Dirk Lohman een geheel nieuwe orgelkas moest vervaardigen. Waarom men voor een zo archaische vormgeving heeft gekozen is enigszins raadselachtig, zelfs als men bedenkt dat de orgelbouwtradities in Oost-Friesland, waar Lohman vandaan kwam, aan de conservatieve kant waren. De wat sprietige vormen van de blinderingen en van het snijwerk voor het borstwerk zijn met een ontstaanstijd omstreeks 1790 in overeenstemming. Men vergelijkte deze ornamentiek met het weelderige snijwerk aan de borstwering van de galerij dat nagenoeg met zekerheid aan de beeldsnijder Jan de Rijk kan worden toegeschreven en zal dateren uit 1726. Wel is duidelijk dat degene

Historische gegevens

Bouwer Dirk Lohman

Jaar van oplevering 1791

Dispositie volgens G.W. Lohman in 1830

Manuaal*	Borstwerk
Bourdon 16'	Gedackt 8'
Prestant 8'	Fluit 4'
Roerfluit 8'	Octaaf 2'
Octaaf 4'	Sexquialter 2 st.
Quint 3'	Dulciaan 8'
Octaaf 2'	
Mixtuur 3-4 st.	
Trompet 8'	

*De opgave van Lohman geeft voor het Manuaal één register te weinig (waarschijnlijk de Speelfluit 2')

koppeling
twee afsluitingen
een tremul.
drie spaanbalgen 10 lang, 5 1/2 voet breed

P. van Oeckelen 1851

■ reparatie

P. van Oeckelen en Zn ca 1879

■ restauratie na kerkrestauratie

M. Spiering en H. Thijs ? 1931

■ reparatie
■ klavierbeleg van de ondertoetsen vervangen door celluloid
■ BoW Octaaf 2' → Viola 8', - Dulciaan 8'

1937-39

■ bij kerkrestauratie orgelkas en borstwering afgeloogd

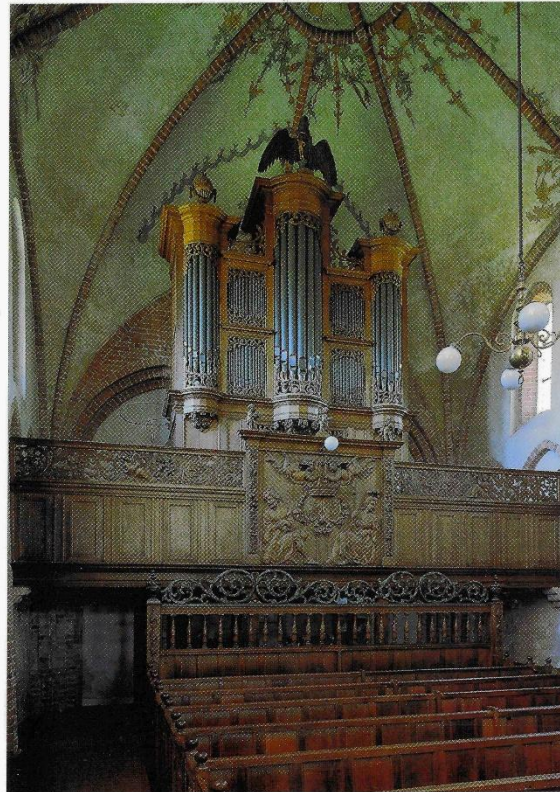
J.W. Dekker en

L. Verschueren 1939

■ orgel verbouwd
■ drie spaanbalgen vervangen door een magazijnbalg met twee schepbalgen rechts naast het orgel op de galerij met gebruikmaking van oude balgdelen
■ oude kanalisatie deels aangepast
■ herstel windladen
■ dispositiewijzigingen:
HW Speelfluit 2' naar BoW, + Salicionaal 8' (op open plaats), discant Quint 3' → Cornet D 3 st.
BoW + Quintadena 8' op open plaats
■ grotendeels nieuw pijpwerk met gebruikmaking van enig oud materiaal
■ oude registeropschriften overgeschilderd

Mense Ruiters 1946

■ orgel verbouwd en uitgebreid
■ nieuwe klaviatuur aan de linkerzijde, oude klaviatuur aan voorzijde behouden, oude pedaalklavier (1791) verdwenen
■ uitbreiding klavieromvang tot g³, hulpwindlaatsjes voor de ontbrekende tonen; ventielkasten inwendig gemoderniseerd
■ herstel windvoorziening, twee schokbalgen aangebracht; windkanalen grotendeels nieuw; oude kanaaldelen los bewaard

- opliggende tremulant (1791) vermaakt tot pneumatische tremulant
- registermechaniek en gedeelte speelmechaniek vernieuwd
- uitbreiding met een vrij pedaal volgens elektrisch unitsysteem in oude balgkas tegen de achtermuur
- toonhoogte verlaagd tot $a^1 = 435$ Hz
- winddruk verlaagd, herintonatie, opsmeden oud pijpwerk deels verlaagd; frontpijpen van baarden voorzien

Mense Ruiter 1993 ■ diverse werkzaamheden, waaronder verhoging van de winddruk

Technische gegevens

Werkindeling hoofdwerk, borstwerk, pedaal

Dispositie	Hoofdwerk (I)	Borstwerk (II)	Pedaal*
	9 stemmen	5 stemmen	6 stemmen
Bourdon	16'	Gedekt 8'	Bourdon 32'
Prestant	8'	Viola 8'	Subbas 16'
Salicionaal	8'	Fluit 4'	Octaaf 8'
Roerfluit	8'	Gemshoorn 2'	Gedekt 8'
Octaaf	4'	Sexquialter 2-3 st.	Octaaf 4'
Quint(fluit)	3'		Octaaf 2'
Octaaf	2'		
Mixtuur	4 st.		
Trompet	8'		

* uitgevoerd als unit bestaande uit de reeksen Bourdon 32', Subbas 16', Gedekt 8' en Octaaf 8', 4' en 2'

die het snijwerk aan het borstwerk maakte, zich enigszins bij het werk van Jan de Rijk heeft willen aansluiten. De bekronende vazen en de wapendragende adelaar moeten uit de bouwtijd dateren. Aangezien de orgelmaker Petrus van Oeckelen, die in 1851 aan dit orgel werkte, een bijzondere voorliefde had voor adelaars als torenbekroning, ligt de veronderstelling voor de hand dat de Stedumder adelaar van hem afkomstig zou zijn. De adelaars van Van Oeckelen plegen echter hun vleugels wijder uit te slaan en dragen nooit een wapen.

De herkomst van het paneel met beeldhouwwerk dat in 1791 als middendeel van de borstwering werd aangebracht, is onduidelijk. Het reliëf op het paneel vertoont het alliantiewapen Gerlacius/Gockinga, geflankeerd door de zittende figuren van Hercules en Minerva. Boven het wapen ziet men twee putti die hoorns van overvloed leegschud-den. De zijstijlen met slingers herinneren aan de stijl van Jan de Rijk, evenals de erop aangebrachte putti.

Literatuur

- Willem Jan Dorgelo Hzn., *Alb. Anthoni Hinsz, Orgelmaker 1704-1785*. Augustinus-ga, 1985, 147-148.
- G. Fock, 'Een tweetal aanvullingen op Hess' Dispositiën uit 1774 - De dispositie verzameling van G.W. Lohman (in handschrift)'. *De Mixtuur*, 5 (1971), 75-76.
- Het Groninger orgelbezit van Adorp tot Zijldijk 5 Fivelingo*. Groningen, 150-151.
- Het Orgel*, 56 (1960), 58; 59 (1963), 49, 53; 61 (1965), 414.
- F. Talstra, 'Aanvullende gegevens over de orgelmakers Lohman tot 1819'. *De Mixtuur*, 7 (1972), 113-122.
- Frans Talstra, 'Het Groninger orgelbezit van de reformatie tot de romantiek'. *Publikatiemap Stichting Oude Groninger Kerken*, 22 (1979), 19; 27 (1982), 149.
- Frans Talstra, *Langs Nederlandse orgels Groningen, Friesland, Drenthe*. Baarn, 1979, 46, 137.

Monumentnummer 34504
Orgelnummer 1398

Samenstelling vulstemmen	Mixtuur HW	C	cis	cis ¹
		2	2 2/3	4
		1 1/3	2	2 2/3
		1	1 1/3	2
		2/3	1	1 1/3

Sesquialter BoW	C	g
	1 1/3	2
	4/5	1 3/5
		1 1/7

Werktuiglijke registers koppelingen HW-BoW, Ped-HW (trede)
tremulant (pneumatisch)

Toonhoogte a¹ = 435 Hz
Temperatuur evenredig zwevend

Manuaalomvang C-g³
Pedaalomvang C-d¹

Windvoorziening magazijnbalg
Winddruk 91 mm

Plaats klaviatuur linkerzijde

Bijzonderheden

Lohman maakte gebruik van een ouder orgel, mogelijk van Hendrick Harmensz. van Loon en Andreas de Mare. Dit instrument werd in 1726 gewijzigd door Matthias Amoor. Lohman behield de oude balgen, de mechaniek werd echter geheel vernieuwd.

Door de verbouwingen van 1939 en 1946 is dit orgel getransformeerd tot een instrument in de stijl van de Orgelbeweging. Opmerkelijk zijn de fraaie orgelbank en het klavierdeksel uit 1791. Het oudste pijpwerk is in factuur identiek aan het oudste pijpwerk van het orgel van de Der Aa-kerk te Groningen en van de Hervormde Kerk te Haren (Van Loon en De Mare). Het betreft een groot aantal pijpen van de Bourdon 16' HW (vermaakte frontpijpen), Roerfluit 8' HW en Gedakt 8' BoW. Van Lohman resteren in het HW de Prestant 8' (front), Quint 3' en de Bourdon 16' (deels). De zeven grootste pijpen van de Quint 3' (gedekt, eiken) zijn afkomstig van de oude Gedekt 8' van het BoW (1791). Van de huidige Gedekt 8' (BoW) zijn een aantal baspijpen van Lohman. Al het overige pijpwerk dateert van 1939 (Verschueren) of later.